

Сергій Сорочан, Андрій Домановський (Харків)

БАРВИСТІ БРЯЗКАЛЬЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ ВИЗАНТИНІСТИКИ:
«ВАРВАРСЬКІ» НАСЛІДУВАННЯ В ОЧІКУВАННІ НА ВАРВАРІВ?

Рец. на: *Балух В. О.* Візантиністика: Курс лекцій. — Чернівці: Книги-XXI, 2006. — 606 с., іл., карти*

Τίποτε
το ταπεινόν ή το αναξιοπρεπές
δεν έχουν κατ' εμέ τα κομματάκια αυτά
από υαλί χρωματιστό. Μοιάζουνε τουναντίον
σαν μια διαμαρτυρία θλιβερή
κατά της άδικης κακομοιριάς των στεφομένων.

Κωνσταντίνος Π. Καβάφης. Από υαλί χρωματιστό¹

To review a book that deals with 1000 years of Byzantine history
is just as bold an undertaking as the writing of the book itself²

«Ὡστε ανελληνιστοί δεν είμεθα, θαρρώ»³. Цей рядок з вірша Костянтина Кавафіса «Еллінофіл» («Φιλέλλην»⁴) спадає на думку щоразу, коли доводиться знайомитися з черговим підручником Василя Олексійовича Балуха: з історії Стародавньої Греції, Стародавнього Риму, а віднедавна — ще й Візантійської імперії. Насмілимося припустити, що еллінізм нам таки дійсно не чужий, бо кожного разу можемо побачити поряд іще більших варварів, ніж ми самі. Це дозволяє декому згадувати інші рядки з тієї ж таки поезії («Τόσοι και τόσοι βαρβαρότεροί μας άλλοι/αφού το γράφουν, θα το γράψουμε κ' εμείς»⁵) й продовжувати постачати довірливих туземців дешевими, але такими привабливими для варварського ока блискучими кольоровими скельцями, які, як на перший погляд, не надто вже й відрізняються від справжніх коштовних каменів.

Яскрава червона обкладинка грубезного тому «Візантиністики» на полицях книгарень владно притягує погляд «студентів вищих навчальних закладів, викладачів шкіл, коледжів, гімназій, богословів, семінаристів і всіх тих, хто цікавиться історією світових цивілізацій» (с. 2) і стабільно має доволі високий попит навіть на тлі інших, не менш успішних у комерційному плані, видань автора⁶. Як видається, цій щедро ілюстрованій книзі вже вдалося затьмарити нещодавно популярність українського перекладу класичної праці Георгія Острогорського⁷, на друге видання якої, виправлене й доповнене

* Посилання на рецензоване видання наводимо у тексті у круглих дужках.

відповідними супровідними статтями й коментарями, продовжують сподіватися українські історики. Підвищений інтерес до книги В. О. Балуха цілком зрозумілий, оскільки потреба у поширеному та приступному для широкого загалу навчальному посібнику з історії Візантії в Україні очевидна. Ця потреба останніми роками стала ще нагальнішою через запровадження у багатьох вищих навчальних закладах курсів лекцій з орієнталістики та візантиністики. Спецкурси та факультативні заняття з візантинознавства з'являються навіть у загальноосвітніх школах, ліцеях, гімназіях, де вони супроводжують вивчення латини та грецької мови. Це глибоко симптоматично для українського суспільства, в якому інтерес до візантинології — цієї «орхідеї наук» — пробуджується у зв'язку з неослабною увагою до проблем церковної історії, грецької літургії, історії православної Церкви, з якою нерозривно пов'язана Візантія. Відродження й розширення мережі духовних семінарій також неабияк сприяє цьому процесу. З'являються й філософсько-теологічні факультети у світських вищих навчальних закладах, які, зокрема, як це бачимо й на прикладі рецензованого курсу лекцій, також потребують відповідних навчальних посібників, оскільки візантиністика як навчальна дисципліна «поступово стає нормативною в робочих планах історико-релігієзнавчих спеціальностей» (с. 4). Питання полягає лише в тому, якими мають бути ці видання, яким критеріям мають відповідати, особливо якщо їх рекомендує як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів Міністерство освіти і науки України (Лист № 14/18.2-1095 від 28 квітня 2006 р.) (с. 2). Віддаючи належне усій важливості титанічної праці В. О. Балуха над курсом лекцій, особливо важкої для того, хто самотужки намагався опанувати всі труднощі візантиністики, мусимо, проте, визнати, що цим твердженням компліментарна частина обмежується: численні прорахунки підручника з усією очевидністю перекреслюють усі його позитивні риси. Мабуть, лише висновки підручника можна визнати вдалим, оскільки у них автору вдалося показати особливості розвитку Візантії упродовж одинадцяти століть її існування (с. 459–464). Але чи варто писати грубезний том заради цих кількох сторінок? З огляду на це, напевно, є потреба застерегти читачів книги В. О. Балуха від довіри до низки найбільш очевидних недолугостей, які зустрічаються у курсі лекцій мало не повсюдно.

Перше враження про навчальний посібник, яке не зникає, а лише посилюється при подальшому читанні, створюють вже перші сторінки тексту: передмова і перша лекція «Вступ до візантиністики», яка складається з пунктів «Предмет і завдання візантиністики», «Періодизація візантійської історії», «Історіографія Візантії в Україні». У цих розділах повною мірою розкрилася схильність автора до необґрунтованих, але претензійних заяв і тверджень. Наприклад, зауважимо, всупереч автору, що «наші предки-українці» далеко не першими серед слов'ян «прилучилися до візантійських цінностей» (с. 3). Це твердження автора — не що інше, як невдалий політико-риторичний прийом. Ламаючи візантійські лінії оборони на Балканах, південні і західні слов'яни вже у VI ст. почали безпосередньо контактувати з цими цінностями, причому контакти подеколи були настільки тісними, що окремі з цих слов'янських племен були до IX–X ст. повністю еллінізовані та розчинилися у ромейському суспільстві.

Як зазначає В. О. Балух, його книга є «першою в Україні спробою узагальнити сучасний стан розвитку візантиністики» (с. 4). З цим твердженням навряд чи можна по-

годитися, навіть якщо обмежувати існування України лише періодом незалежності з 1991 р., оскільки ще 2002 р. побачила світ «Візантологія» Дмитра Власовича Степовика⁸, яка, теж без зайвих вагань, претендувала на те саме⁹. І навіть попри те, що праця Д. В. Степовика справді має, як зазначає В. О. Балух, «дещо фрагментарний характер» (с. 4), до числа «спроб» її зарахувати таки необхідно. Але якщо звернутися до історії візантиністики в Україні в цілому, то неважко побачити, що вона мала справжніх корифеїв, які створили, у тому числі, й узагальнювальні праці з історії Візантії ще на початку ХХ ст. На жаль, В. О. Балух навіть не згадує ім'я Юліана Андрійовича Кулаковського¹⁰, професора Київського університету Св. Володимира, який з 1910 р. почав видавати мало не першу в Російській імперії (та й у світі) багатомовну працю з історії Візантії, що претендувала на узагальнення тогочасного стану розвитку російської й світової візантиністики¹¹. Вочевидь, Ю. А. Кулаковського було віднесено до «вчених Російської імперії», якими у ХІХ та ХХ ст. «були присвоєні» (sic!) «здобутки української візантиністики» (с. 10). Таким чином перекреслено усі здобутки вітчизняної школи візантиністики ХІХ—початку ХХ ст., яка змогла здобути світове визнання¹². Немає також і висвітлення стану цієї дисципліни в Україні у 1920 — на початку 1930-х рр., коли ці дослідження здійснювалися на науково-дослідних кафедрах регіональних інститутів народної освіти та у Комісії для виучування візантійського письменства та його впливу на Україну ВУАН (скорочено — Візантологічна комісія ВУАН, згодом — Комісія для дослідів з історії Близького Сходу та Візантії ВУАН)¹³. Повідомляється лишень, що «більшовики швидко знищили паростки нової візантиністики і сходознавства. І так тривало аж до проголошення незалежності України» (с. 10–11). Зовсім забуто роботу наукового осередку в Одесі у другій половині 1940–1960-х рр. ХХ ст., відомого передусім іменами А. Г. Готалова-Готліба, М. М. Копиленка, П. О. Каришковського¹⁴. Та й українську візантиністику за часів незалежності схарактеризовано надто побіжно принагідною згадкою про видання посібника Д. В. Степовика та переклад праці Г. Острогорського (при цьому відомого калуського перекладача Анатолія Онишка¹⁵ названо львівським істориком В. Онишком) (с. 11). Невже в Україні за останні 16 років зовсім нічого не було зроблено для дослідження історії Візантії?

Зрештою, не вдаючись у надто заполітизовану «наукову» дискусію з приводу Київської Русі та Московського царства, їхніх витоків, наступності та тягlostі, зазначимо, що автор у своїй вступній лекції дуже дивно, якщо не сказати більше, уявляє собі доробок української візантиністики, відшукуючи його (sic!) у наративних джерелах, руських літописах ХІ—ХV ст. (Лаврентіївському, Іпатіївському, Радзивілівському ізводах), «літературних творах українських авторів» тощо (с. 8–9). У Греції, як відомо, є все, і, відповідно, В. О. Балух, *mutatis mutandis*, знаходить «грецький елемент» (вислів автора, с. 10) де завгодно. Звичайно, чимало українських авторів ХVІІ—ХVІІІ ст. у своїх творах тією чи іншою мірою торкалися також питань, пов'язаних з історією Церкви, Візантії, середньовічних греків, але навряд чи припустимо вважати їх через це візантиністами й відшукувати в їхньому доробку певні «традиційні риси власне української візантиністики» (с. 10), які автор курсу лекцій, до того ж, так і не визначив. Шарль Монтеск'є та Пьотр Чаадаєв також писали про Візантію, але це ж не дозволяє вважати їх відповідно

французьким чи російським візантиністами. Говорити про власне наукову візантиністику можна, лише маючи на увазі певні наукові школи, а в Україні, попри досягнення окремих істориків і літургістів другої половини XIX ст., які працювали у Київському, Новоросійському, Харківському університетах, Київській духовній академії, такі школи через низку різних причин так і не виникли¹⁶. Тому єдине, у чому ми можемо беззаперечно погодитися із В. О. Балухом, — це твердження про те, що українська школа візантиністики перебуває на стадії формування й її ще потрібно створювати, ймовірно, не однією покоління істориків.

Взагалі, з перших же сторінок посібника студенту накладається суто негативний образ російської й радянської візантиністики, яку побіжно згадано як мало не крадія «здобутків української візантиністики» (с. 10) і без будь-яких пояснень названо «московською шовіністичною школою візантологів» (с. 3). У чому полягає так званий «шовінізм» величезної плеяди науковців світового рівня, починаючи з Ф. І. Успенського (який, до речі, працював у Новоросійському (нині — Одеському) університеті) й закінчуючи Г. Г. Литавріним, пояснень шукати годі. Подібні закиди притаманні й передмова до «Візантології» Д. В. Степовика¹⁷, звідки вони, очевидно, й були, без зайвих роздумів, запозичені В. О. Балухом. До речі, головними джерелами для написання рецензованого навчального посібника, як показує вдумливе читання тексту, стали курс лекцій Д. В. Степовика, український переклад «Історії візантійської держави» Г. Острогорського та кілька узагальнювальних праць все тієї ж російської й радянської візантиністики, яку так невдячно і несправедливо затавровано як «шовіністичну»¹⁸. Ми не ставили за мету виявити усі випадки «вельми творчого запозичення» у тексті підручника В. О. Балуха, але навіть побіжні порівняння свідчать, що автору часом належать лише окремі абзаци чи навіть просто речення й слова, які зв'язують достатньо розлогі уривки тексту, фактично без жодних змін запозичені з різних видань. Подекуди про «творче запозичення» того чи іншого пасажу з російськомовного джерела свідчать окремі русизми в тексті підручника. Як тут не згадати слова зі славнозвісної «Енеїди» Івана Котляревського: «Натуру мав він дуже бридку, /Кривив душею для прибитку, /Чужеє отдавав в печать./ Без сорому, без Бога бувши, /І восьму заповідь забувши, /Чужим пустився промишлять»?

З інших, крім російських, іноземних книг автор (тут і доволі часто надалі варто було б узяти це слово в лапки й писати «автор») запозичував текст, вочевидь, значно рідше, якщо й робив це взагалі. У величезному списку праць іноземними мовами (російську до іноземних не віднесено) з розділу «Бібліографія» (с. 562–569, 204 позиції) не знаходимо жодного сучасного іноземного узагальнювального огляду чи підручника з історії Візантійської імперії, хоча таких праць чимало й серед них є справді варті уваги¹⁹. Бібліографія взагалі яскраво характеризує коло читання автора і його реальне знайомство з досягненнями світової візантиністики²⁰, про що детально скажемо згодом.

Цікавим прикладом теоретизувань щодо визначення природи мотузки є розділ «Предмет і завдання візантиністики» (с. 5–6), в якому автор намагається дати визначення терміна «візантиністика» і розтлумачити, чим він відрізняється від «історії Візантії», а остання, у свою чергу, є відмінною від «історії Візантійської імперії». В. О. Балух, знову ж таки, спирається у своїх розмірковуваннях на текст Д. В. Степовика²¹ і «творчо переробляє»

його. На жаль, автору посібника залишилася невідомою розвідка Д'юли Моравчика²², яка дозволила б додати хоч якогось сенсу теоретизуванням, подібним до роздумів студента з байки Івана Івановича Хемніцера «Метафізик». На нашу думку, достатньо було б обмежитися простою констатацією того факту, що термін «візантиністика», «візантинологія» або «візантинознавство» (англійською — Byzantine Studies) — це синонім «історії Візантії» чи (що, власне, одне й те саме) «історії Візантійської імперії», а не обтяжувати студента читанням надто розлогих і не менш беззмистовних розмірковувань²³. Натомість корисно було б згадати про філологічну візантиністику — лінгвістичні та літературознавчі дослідження середньовічної (візантійської) грецької мови й літератури, візантійське мистецтвознавство, візантійську археологію тощо, але цього В. О. Балух, на жаль, не зробив. Більш вдалим є висвітлення зв'язків візантиністики з суміжними науками — антикознавством, орієнталістикою, медієвістикою (с. 6), хоча й тут не обійшлося без прикрих непорозумінь. Цікаво, що візантиністика, на думку автора, лише «спирається і на досягнення медієвістики», тоді як очевидно, що вона є складовою частиною середньовічних студій, а славістика, як стверджує В. О. Балух, лише частково включає «полоністику, богемістику та словакознавство» (с. 6).

Не позбавлений недолугостей і розділ першої лекції «Періодизація візантійської історії». Тут В. О. Балух не повідомляє про жодні відомі періодизації історії Візантії, що існують у вітчизняному та закордонному візантинознавстві, але, натомість, без жодних вагань, пропонує власну «п'ятичленку»: IV—VI ст., VII — середина IX ст., друга половина IX—середина XI ст., кінець XI—XIII ст., XIV—XV ст. При цьому автор не пояснює, чому межа між другим та третім періодами припадає саме на середину — другу половину IX ст. й чому добу Комніновської Візантії, яка закінчилася крахом держави 1204 р., об'єднано з XIII ст. — часом Латинської Романії (с. 8). Чим пропонує В. О. Балухам періодизація краща за загальноприйняту, зрозуміти годі. Натомість у «Висновках» викладено уже звичну для візантиністів тричленну періодизацію історії Візантії, до того ж із помилкою: другий період має завершуватися не початком, а кінцем XII ст. — все тим же кінцем доби Комнінів (с. 459).

При подальшому знайомстві з підручником привертає увагу той факт, що курс із 25 лекцій, що охоплює усю історію Візантії з IV до XV ст., містить аж 12 лекцій (половина!) з питань історії Церкви та теологічних проблем. При цьому й у решті лекцій автор аж надто часто звертається до релігійної проблематики. Іншими словами, візантійська історія подається як орієнтована виключно на питання віри, релігії, духовності. Водночас, розкриваючи предмет візантиністики на початку книги, автор включив до нього і «характер влади і державних інституцій», і «розвиток суспільного ладу і суспільних відносин», і «військову справу та правові стосунки» тощо (с. 6). Але В. О. Балух надто швидко забув про власні визначення й у подальшому майже не зупинявся на цих питаннях спеціально. Очевидно, що принагідне згадування тих чи інших титулів або посад аж ніяк не може вважатися описом і поясненням системи державних інститутів, а побіжні згадки про візантійське військо жодним чином не можуть претендувати на більш-менш вичерпне ознайомлення читача з історією імперської армії. Військову справу та мілітарну організацію Візантії взагалі вкрай скупо висвітлено у лекціях, а у списку літератури

відсутні згадки навіть про такі фундаментальні дослідження з історії візантійського війська, як книги В. Т. Тредголда та В. В. Кучми²⁴.

Інколи навіть побіжні згадки тієї чи іншої візантійської реалії свідчать не на користь автора. Скажімо, В. О. Балух зазначає, що Прокопій Кесарійський отримав за трактат «Про будови» «пост патриція і преорета міста» (с. 80). Припустімо, що «преорет» — просто прикра друкарська помилка, а малася на увазі посада префекта міста²⁵. Але назвати титул патриція «постом», себто посадою, — надто груба помилка, яка вкотре змушує серйозно задуматися над повнотою знань В. О. Балуха з історії Візантійської імперії і, в цьому зв'язку, історії Стародавнього Риму²⁶.

Втім, ще гіршим видається інше: з поняття візантиністики виключено соціально-економічні відносини, немає тут «ромея, що працює», натомість єдиним актором візантійської історії є «ромея, що молиться», хоча студент мав би задатися питанням, а де ж і яким саме чином цей заклопотаний виключно богословськими дискусіями візантієць здобував собі «хліб насущний», яким чином Імперії вдавалося стільки століть стримувати найгірніших зовнішніх ворогів і переможно долати найскладніші політичні колізії? На жаль, ми не знайдемо на сторінках підручника ані світу ромейського села, ані світу міста й міщан: емпорів, ергастиріаків, промисловиків. Їхнє повсякденне життя, їхні будинки і сім'ї, уявлення про дружбу, любов, смерть залишаються невідомими читачам книги В. О. Балуха. Вражає факт, що в усій книзі ми жодного разу не зустрічаємо терміна «ергастирій». На сторінках підручника постає Візантія без візантійців. Це — Візантія імператорів, синодів, релігійних течій, внутрішньої та зовнішньої ідейно-політичної боротьби, яка лише почасти «оживляється» іменами василевсів, постаті яких, до того ж, окреслені надто стереотипно. Наприклад, висвітлення правління Юліана (361–363 рр.) зведено у третій лекції виключно до поверхового розгляду проведених ним релігійних реформ, жодних інших згадок про внутрішню чи зовнішню політику цього імператора шукати годі (с. 42–43). У кращому випадку пасажі соціально-економічного змісту подибуємо де-не-де серед інших згадок про «внутрішню політику» чи «аграрну політику», на фоні подій воєнної та церковної історії. Таким чином, систематизацію навчального матеріалу і, що найважливіше, визначення його пріоритетів не можна визнати задовільними.

Абсолютне переважання релігійних і церковних питань часто призводить до одномірного висвітлення багатогранної історії Візантії. Надто часто й агресивно це висвітлення претендує на «єдиноправильність». Зображення картини візантійської історії у барвах і тонах, вигідних церкві, — цілком звичне явище для духовних навчальних закладів, але таке бачення навряд чи можна нав'язувати студентам закладів світських. Навряд чи можна подавати як посібник для всіх вищих навчальних закладів те, що орієнтовано передусім на запити церковних богословів чи, меншою мірою, світських теологів (чи — як їх продовжують називати за старою радянською традицією наукового атеїзму — релігієзнавців) та філософів. Домінантою і, тим більше, мало не єдиною складовою візантиністики, як і медієвістики в цілому, в жодному разі не може бути сама лише церковна історія середньовічної цивілізації. Як не шкода, але курс лекцій В. О. Балуха, подібно до «Візантології» Д. В. Степовика²⁷, надто переобтяжений релігією, за розглядом історії якої губляться будь-які згадки про прояви тлінного та минушого повсякденного

життя. Інколи аж надто очевидно, що автор надміру захопився переказом праці Д. В. Степовика — одного з головних джерел своєї «Візантиністики».

Кожну з наступних лекцій розпочинає короткий джерелознавчий екскурс. Наявність таких екскурсів цілком доречно, але їхня інформативність є незначною, і до того ж вони неминуче містять повтори. Зазвичай В. О. Балух обмежується простим і далеко не повним переліком нарративних джерел, що стосуються тієї чи іншої доби історії Візантії. Так, незрозуміло, чому друга лекція про передумови створення ранньовізантійської держави обмежується бідненьким списком джерел (Євсевій Кесарійський, Амміан Марцеллін та Євнапій з Сард), у якому не враховано багатьох праць ранніх церковних істориків (Руфін, Філосторгій, Сократ Схоластик, Ермій Созомен, Феодорит та ін.) (с. 12—13). Знання їхніх імен було б дуже корисним для студентів, тим більше — для майбутніх богословів. Щоправда, Сократа Схоластика згадано серед джерел до третьої лекції про становлення християнства (с. 26), хоча його праця, як і «Нова історія» Зосима, не є важливим джерелом з історії IV ст. Созомена та Феодорита також згадано із записанням — у передмові до четвертої лекції (с. 44), у якій висвітлюються події з середини IV до середини V ст. У огляді джерел до лекції 8 («Візантійська імперія другої половини VI—першої половини VII ст.») явно бракує твору Себеоса, хоча у підзаголовку лекції вказано, що йтиметься про заснування династії Іраклідів (с. 124). Незаслужено забутою тут виявилася і Пасхальна хроніка, і деякі відомі життя, укладені Леонтієм Неапольським.

«Глибину» джерелознавчих нарисів промовисто засвідчує авторове розуміння критики, чи, як пише він сам, «докладного аналізу» джерел. Повторно згадуючи у п'ятій лекції праці Приска Палійського та Малха Філадельфійця, В. О. Балух зауважує, що їхній «докладний аналіз» «було зроблено у попередній лекції» (с. 68). Втім, навряд чи можна вважати «докладним аналізом» джерела три речення, у яких стверджується, що Приск був відомим мандрівником і дипломатом та мав «доброзичливе ставлення до варварських народів — гунів і слов'ян», а його праця, у якій він «дав чудовий опис візантійського посольства до правителя Аттили», охоплює період від 411 до 472 р. (с. 44). Набагато кориснішим було б замінити такий «аналіз» на бібліографічні дані про публікації письмових джерел, що стосуються тієї чи іншої теми. За потреби вони слугували б студентам ключем до самостійних пошуків. Наприклад, замість побіжних згадок про існування папірологічних джерел (с. 13, 26, 69, 102) значно доречнішою була б згадка про фундаментальну працю І. Ф. Фіхмана «Вступ до документальної папірології»²⁸, яка, на жаль, не потрапила навіть до списку літератури. Подібним чином, замість того, щоб згадувати мало не на початку кожного розділу про значення археологічних, епіграфічних, нумізматичних, сфрагістичних та інших джерел, значно краще було б вказати студенту на основні видання, у яких можна ознайомитися з цими джерелами. Вочевидь, джерелознавчі огляди не завадило б доповнити короткими оглядами історіографії питань, що висвітлюються у лекції, з посиланнями на основні праці, з якими варто було б ознайомитися студенту.

Повсякчас подибуємо у тексті непослідовності й суперечності у поданні матеріалу, що неприпустимо для підручника. Так, завершуючи у третій лекції «Становлення християнства та перетворення його в державну релігію» розділ про поширення християнства, В. О. Балух доходить висновку, що після Нікейського собору християнство «набуло

чинності пануючої, державної релігії» (с. 40). Однак уже на початку наступного розділу лекції (про боротьбу християнства за остаточне утвердження) автор зазначає, що Константин I «не перетворив його на дійсно державну релігію» (с. 40). Взагалі ж погляд на історію лише крізь призму релігії часом призводить до надто спрощеного пояснення окремих подій і пошуків «християнського сліду» там, де його не було. Так, причини перенесення столиці зі Старого Рима до Нового — Константинополя — не варто зводити до того, що «Рим убивав своїх святителів» і тому імператор переконався, що «з такої столиці навряд чи вдасться розповсюдити християнство по усій державі» (с. 15–16)²⁹. Перенесення столиці було зумовлене цілим комплексом причин, пов'язаних з особливим розвитком східної частини Римської імперії, і поширення християнства було серед них далеко не головним чинником. Криза III ст. у Римській імперії мала значною мірою системну державно-політичну, а не економічну природу, і не могла серйозно підірвати економічну базу провінційного життя ні на Заході, ні на Сході (с. 17, 19)³⁰.

Четверту лекцію названо «Доба Великого переселення народів і христологічних суперечок», тобто у ній автор знову, як і у попередніх лекціях, об'єднує матеріали політичної та церковної історії. Втім, дивує інше — зазначені у підзаголовку хронологічні рамки «середина IV—середина V ст.», хоча навіть зі шкільного підручника відомо, що доба переселення завершується аж ніяк не раніше кінця VI ст., якщо не серединою VII ст., враховуючи вторгнення слов'ян у візантійські володіння на Балканах. Щонайменше дивним виглядає твердження, що, згідно з традицією того часу (з контексту очевидно, що йдеться про ранньохристиянську добу) усі церкви «будувалися тільки на тих місцях, де ті чи інші святі жили або померли» (с. 60). Насправді ж будівництво храмів, що мали власне сакральне поле, здійснювалося не лише за цим правилом. Нарешті, надто розлогим і малопотрібним видається нарис про історію міста Ефес, у якому відбувся III Вселенський собор. Почавши розповідь про місто зі згадки про те, що тут нібито жив Гомер, В. О. Балух надовго забуває про Вселенський собор, але встигає згадати про давньогрецький храм Артеміди Ефеської, зараховуваний у античну добу до славнозвісних Семи чудес світу (з переліком, до речі, усіх цих чудес) і спалений Геростратом, про стосунки міста з Александром Македонським тощо (с. 58–60). Подібний (щоправда, значно менший) відступ зроблено згодом і стосовно Халкидону (с. 65). Як видається, подібні вставки, які де-не-де зустрічаємо й у інших лекціях, мало пов'язані з основним текстом і тому їхня поява у підручнику недоречна.

Звичне для візантиністів «готське питання» у п'ятій лекції («Соціально-етнічні та релігійні проблеми Візантії другої половини V—початку VI ст.») невдало назване «етнічною кризою другої половини V ст. у Візантії» (с. 69), хоча, звичайно, йдеться про політичну боротьбу, а не про етнічні зміни (с. 69–74). Германці дійсно були численними у ромейській армії, але не настільки, щоб викликати «етнічну кризу». Вважати так було б грубою помилкою, і автор, до речі, сам згодом правильно називає «готське питання» «найсерйознішою *політичною* (виділено нами — С. С., А. Д.) проблемою для Візантії» (с. 71). Помилковим також є твердження, зроблене у шостій лекції, присвяченій правлінню Юстиніана, про те, що з «перших років правління Юстиніана» слов'янські племена «нестримно вдираються на Балкани» «у спілці з болгарами» (с. 88): до того часу,

коли таке стало можливим, мало минути ще понад 150 років, оскільки орда Аспаруха осіла у Нижньому Подунав'ї не раніше 80-х рр. VII ст. Тому для VI ст. можна говорити тільки про союз слов'ян із аварами та гепідами.

Якщо вже у лекції є спеціальний розділ про повстання Ніка (с. 88–89), необхідно було б приділити увагу усьому комплексу причин заворушення, не зводячи все лише до політики Юстиніана, спрямованої проти «непокірних народних партій», як автор називає циркові партії та міри, плутаючи їх з димами (с. 89). У цьому ж розділі чимало уваги приділено будівництву нового храму Св. Софії — Великої церкви, але при цьому Анфімію та Ісідору, які виконали розрахунково-математичну та архітектурну частини проєкту, безпідставно приписано й інші будови, зокрема, храм Свв. Сергія та Ваха (с. 90). Й уже зовсім незрозуміло, навіщо іменувати посланців київського князя русів Володимира «українською делегацією», яка, за словами літописця, захоплювалася «храмом храмів» (с. 92). З наукової точки зору це так само некоректно й неприйнятно, як називати послів князя «російськими» чи «українськими», що автор, до речі, також тут-таки й робить (с. 92)³¹.

Розділ про будівництво і значення собору Св. Софії у підручнику В. О. Балуха (с. 89–94) варто порівняти з відповідним пунктом одинадцятої лекції книжки Д. В. Степовика³². Так само як цей останній (і повністю повторюючи текст Г. Острогорського), В. О. Балух некритично сприймає відому легенду про відкриття тасмниці виробництва шовку, хоча візантійське шовківництво, звичайно, не було пов'язане лише з доправленням грен шовкопряда до Константинополя у ціпках монахів (с. 96)³³. Шовківництво — складне виробництво, яке доволі давно виникло й успішно розвивалося у візантійській Сирії³⁴, але, на жаль, читачі курсу лекцій не отримують про це жодної інформації. Нарешті, згадуючи аерикон — «податок на повітря», В. О. Балух забуває узяти цей значенний переклад назви податку в лапки (с. 98), що змушує читача пригадати фантастичні романи, які описують похмуре майбутнє, коли людство дожилося до того, що навіть повітря стало продаватися або ж право дихати було обкладене податком. Не кажучи вже про те, що автор викладає застаріле пояснення природи аерикону, яке свого часу було достатньо переконливо спростоване К. Ю. Бардолою³⁵.

Взагалі ж майже усю шосту лекцію рецензованого підручника (особливо с. 82–89, 95–96) варто порівняти з третім пунктом першого розділу книги Г. Острогорського³⁶, а характеристику податково-фінансової політики (с. 97–98) та правових реформ Юстиніана I (с. 98–100) з текстом авторства З. В. Удальцової з відомої радянської тритомової «Історії Візантії»³⁷, щоб побачити, наскільки самостійним є текст В. О. Балуха.

Розповідаючи у восьмій лекції про правління Юстина II, В. О. Балух згадує про його психічне захворювання, але ставить дивний діагноз смерті імператора — «від лунатизму» (с. 127). Створення Ровенського та Карфагенського екзархатів за Маврикія навряд чи варто оголошувати практичними кроками до децентралізації (с. 127). Навпаки, ці заходи були спрямовані на захист та збереження Імперії, убезпечення її найбільш вразливих окраїн у Північній Африці й Італії. Свою функцію зі збереження території вони повною мірою виконали, затримавши падіння ромейської влади на століття і навіть більше. В цілому ж політика Маврикія попри усі його прорахунки все ж не дозволяє характеризувати його як «сірого генерала» (с. 129). Зокрема, В. О. Балух оминув увагою

дії імператора щодо Тюркського каганату, які дозволяють високо оцінити діяльність візантійських владних структур і дипломатії, що стали, за словами Менандра Протектора, «творцями миру», «миротворцями».

У дев'ятій лекції згадується «грецький вогонь», чи, точніше, «рідкий вогонь», як називали його самі ромеї. Секрет цієї зброї залишився нерозгаданим, але з того, що відомо, зовсім не випливає, що сифони, які під високим тиском випорскували вогонь, були керамічними, як пише автор (с. 153). Вони були мідними або бронзовими, бо інакше просто не витримали б тиску. До речі, ця лекція називається «Візантія та VI Вселенський собор», але з її тексту видно, що йдеться у ній не лише про Шостий (680–681 рр.), але й про П'ято-Шостий (Трульський) собор (692 р.).

У десятій лекції («Церковне мистецтво та богословська освіта Візантії IV–VII вв.», с. 169–174) представлено тільки один тип церковних споруд — базиліку, і жодного слова не сказано про інші види — хрестоподібні храми, мартирії, баптистерії. Це значно збіднює та спотворює загальну картину, яку намагається відтворити В. О. Балух.

Натомість невинувато багато місця приділено історії іконоборського руху (лекції 11–13), причому значні за обсягом пасажі з цієї теми бачимо й у чотирнадцятій лекції, присвяченій візантійській культурі доби «темних віків», і у п'ятнадцятій лекції, яка починається з розділу про наслідки іконоборства (див. с. 175–240). Навіть розгляд Собору 754 р. зроблено в окремій лекції, що можна пояснити з точки зору богослов'я, але абсолютно невинувато з точки зору раціонального розподілу матеріалу, необхідного студентам гуманітарних факультетів у курсі лекцій з візантиністики.

З незрозумілих причин з огляду джерел з візантійської історії кінця VII—середини IX ст. випало одне з найбільш важливих — «Бревіарій» Никифора, й жодного слова не сказано про антиіконоборські трактати цього Константинопольського патріарха, хоча їх досі не оминув увагою жоден з тих візантиністів, які писали про іконоборство. Такою ж дивною є відсутність згадок про величезну епістолярну спадщину Феодора Студита і його житіє, яке дійшло до нас у кількох варіантах. І вже зовсім загадковою є повна відсутність згадок про агіографію VIII–IX ст., хоча б ті її зразки, які були зібрані та проаналізовані у капітальних працях Хр. М. Лопарева, цілком приступних студентам. До речі, ні монографія 1914 р., ані численні нариси з агіологічних тем цього провідного дослідника, опубліковані у «Византийском временнике», не були навіть вказані у списку літератури до лекцій. Що вже там говорити про класичні видання Іполита Делайе чи Франца Алкена... Їхні імена залишаться невідомими читачеві курсу лекцій.

Явно перебільшеними видаються сепаратистські прагнення деяких окраїн Імперії за Юстиніана II (с. 177). Равенський екзархат ще продовжував існувати, хоча у ньому визрівали тенденції до самоізоляції. Це чудово показано у відомій монографії О. Р. Бородіна про візантійців у Італії³⁸, яка витримала два видання, але, на жаль, не була удостоєна честі потрапити до бібліографії до курсу лекцій. Візантійський Херсон і не думав про сепаратизм — це було б завеликою розкішшю для нього, і, навіть скидаючи Юстиніана II, він пропонував іншого претендента на трон, тобто боровся за краще становище в Імперії й виступав проти окремого василевса, а не проти держави в цілому³⁹. Нарешті, перемогу Лева III над арабами варто було б оцінити вище за перемогу франків на чолі з майордомом

Карлом Мартеллом, оскільки це був перший розгром грандіозного війська арабів, масштабність якого годі порівнювати з аквітанським походом іспанських мусульман (с. 182).

Називати іконоборство «війною» (а не боротьбою) навряд чи справедливо (с. 184), бо велася вона не тільки і навіть не стільки військовими методами. Та й поширене уявлення про велику кількість жертв цієї боротьби вочевидь перебільшене. Ретельний аналіз джерел, попри усю тенденційність письмових пам'яток, залишених шанувальниками ікон, переконливо демонструє, що у цій ідейно-релігійній боротьбі були окремі, часом криваві ексцеси, здебільшого стосовно ченців, але переважна більшість ромейської пастви на чолі зі своїми єпископами зовсім не палала бажанням примножувати лави мучеників і слухняно слідувала у фарватері офіційної урядової політики. Справді, громадянська війна припала на період іконоборства (820–823 рр.), але спричинена вона була зовсім не конфесійними причинами, а банальною боротьбою за владу.

Невдалим видається віднесення до джерел з історії іконоборства за Константина V (лекція 12) життя Філарета Милостивого і життя Іоанна Готського, оскільки вони належать, швидше, до подій правління Константина VI та Ірини і вже точно нічого не можуть повідомити про Собор 754 р., якому присвячено лекцію (с. 193). Натомість забуто життя Стефана Сузького, вкрай цікаве присутністю у ньому іконоборської пам'ятки, лише згодом відредагрованої в іконофільському дусі.

Навряд чи вірно називати Візантію часів правління Константина V «агресором» (с. 196) і, тим більше, робити це стосовно Халіфату, оскільки у 40–50-х рр. VIII ст. ромей здійснювали своєрідну «реконкісту», відвойовуючи землі, що колись належали Імперії на Сході. Автор сам пише, що 746 р. «Константин вступив у Германію, своє давнє родове гніздо в Північній Сирії» (с. 195). Кіпр, Вірменія, Месопотамія входили до складу ромейських територій і давніх сфер впливу Імперії. Походи ж проти болгар також були спрямовані на захист Фракії, яка вважалася споконвічною ромейською землею.

У студента, який вивчатиме історію Візантії за курсом лекцій В. О. Балуха, може виникнути хибне враження, що причиною боротьби августи Ірини з її власним сином, Константином VI, стало питання про відновлення шанування ікон (с. 210). Свого часу малолітній Константин головував на Нікейському вселенському соборі 787 р., на якому було відновлено іконошанування, але автор не згадує про це. Вінчав цього імператора з кувікуларією Феодотою не патріарх Тарасій, а священник Йосиф. Останній був економом Великої церкви, а не ігуменом якогось міфічного «монастиря катарів» (sic!), і для укладання шлюбу імператорові зовсім не потрібно було погрожувати черговим знищенням ікон (с. 210, 211). До михіанської схизми це не мало жодного відношення, та й сутність самого михіанства у лекції взагалі не розтлумачено.

Імператор Никифор Генік названий у тесті провідником іконоборців, хоча він скинув Ірину аж ніяк не з причин релігійної боротьби. І, тим більше, не можна назвати цю подію «революцією» (с. 222). Автор сам визнає, що василевс «залишився вірним і ортодоксії, і культу ікон» (с. 211). Никифор I, як свідчить Феофан, що перераховував «злочини» василевса, змушував брати позику у держави під встановлений відсоток у чотири кератії від номісми не лише «багатих константинопольських лихварів», але усіх заможних підприємців, зокрема судовласників з Малої Азії⁴⁰. Іконошанувальникам — монахам

Феодору та Феофану — випалили на лобах не «молитву з непристойними словами» (с. 215), а ганебні вірші.

Підбиваючи підсумки періоду іконоборства, автор не відзначив його внесок у справу зміцнення самодержавної влади василевса й падіння авторитету церковної влади, особливо чернецтва. Натомість з незрозумілих причин він вважає, що те, що відбулося у 726–843 рр. «відтягнуло на декілька століть розмежування Західної і Східної церков» (с. 216). Численні випадки наростаючої конфронтації з папством, наведені самим В. О. Балухом, свідчать про протилежне. Отже, іконоборство заострило суперечності та наблизило розрив, якому не запобігло навіть відновлення ортодоксії на Сході.

Достатньо розлогий розділ «Загальні висновки до історії Вселенських соборів (325–787 рр.)» у тринадцятій лекції (с. 216–223) цілком придатний до того, щоб стати самостійною лекцією, оскільки має самодостатню природу і погано узгоджується з матеріалами з історії другого етапу іконоборства та поновлення іконошанування. Взагалі ж у цьому розділі мова переважно йде про етапи еволюції римського престолу, папства, церковне суперництво Старого й Нового Риму за старшинство, а зовсім не про «загальні висновки до історії Вселенських соборів». Та й хронологічно матеріали розділу порушують зазначений *terminus ante quem* — 787 р., торкаючись подальших подій аж до розділу Церков у XI ст. (с. 222–223) і, таким чином, значно випереджаючи основний виклад.

Продовженням теми десятої лекції є лекція чотирнадцята, присвячена візантійській культурі кінця VII—першої половини IX ст. (с. 224–234). Втім, залишається незрозумілим, чому саме кінець VII ст. автор обрав за початковий рубіж викладу, вважаючи, що саме цим часом завершується попередній перехідний період. Якщо говорити про цей період як пізньоантичний, то завершується він аж ніяк не пізніше першої половини VII ст. В. О. Балух сам зазначає у висновках до лекції, що «визначальною рисою духовного життя імперії з *середини VII ст.* (виділено нами — С. С., А. Д.) стало цілковите панування християнського світогляду» (с. 234). Потім же розпочався період перебудови візантійської культури, як слушно визначила його Олена Еммануїлівна Ліпшиц (вочевидь, не знаючи цієї візантиністки, автор пише про неї у чоловічому роді й неправильно передає у перекладі українською мовою ініціал її імені)⁴¹.

Ще одна сумнівна теза з рецензованого підручника — про надзвичайно низьку освіченість за доби іконоборства. Насправді вміння читати було поширене серед ромеїв набагато більше, ніж у західноєвропейському суспільстві доби раннього середньовіччя. Наприклад, велика кількість застібок, металевої фурнітури рукописних книг із розкопок візантійського Херсону вказує на поширеність писемного слова і, відповідно, свідчить про грамотність, а отже, і про достатньо високий рівень принаймні початкової освіти⁴². Запровадження з IX ст. мінускула також свідчить про розвиток книжкової справи. Закриття провінційних шкіл, про яке згадує В. О. Балух, не було тотальним. Так, Стефан Сурозький, якщо вірити укладачеві його житія, на початку VIII ст. здобув освіту в Афінах, хоча й вважається, що з часів Юстиніана тамтешні школи були розгромлені й закриті. Ще більшою є вірогідність того, що школи продовжували існувати у Фессалоніці, куди, за словами Іоанна Каменіата, прямувало юнацтво. Те, що автор називає «рабським догматичним мисленням», «чернечою ідеологією» (с. 226), було осердям середньовічної

культури, носії якої прагнули саме такого мислення. Методи нової історичної науки, школи «Анналів», антропологічної історії давно покінчили з подібним «осучасненням» світу середньовічної людини, у тому числі й візантіяця.

Розділ про мистецтво кінця VII—першої половини IX ст. знайомить читача переважно зі зразками хрестово-купольної архітектури, до числа яких віднесено і храм Іоанна Предтечі в Керчі. Автор датував його кінцем VIII ст. (с. 230), хоча насправді результати розкопок, проведених Т. І. Макаровою, свідчать про його відносно пізню перебувду, здійснену не раніше X ст. Тому набагато краще було б згадати як ранній зразок цієї архітектури храм № 29 з великої агори візантійського Херсону, не кажучи вже про пам'ятники Понту й Пафлагонії. Зміну ж конструкції храмів, їхню камерність, розділення внутрішнього простору на окремі каплиці в жодному разі не можна пояснювати тільки «соціальною диференціацією» (с. 230). Якнайменше дивно, що у згаданому розділі чотирнадцятої лекції не сказано про зміни у храмовому будівництві, пов'язані зі змінами у літургії, службі Великого та Малого виходів.

Характеризуючи джерела до п'ятнадцятої лекції, присвяченої розвитку Візантії у 843–912 рр., варто було вказати на нове датування Прохірона (907–908 рр., тобто правління Лева VI, а не час Василя I або 70-ті рр. IX ст., як зазначає автор на с. 235, 469, 498), а також уточнити поняття «обрядники», оскільки під цією назвою можна розуміти як трактат Константина Багрянородного «Про церемонії», так і чотири відомих Тактикони IX—X ст. (с. 235). Детальнішої інформації потребують і хроніки «сім'ї Симеона Логофета», з яких згадано лише хроніку самого Симеона. Не завадило б зазначити також особливу думку О.П. Каждана щодо датування твору Іоанна Каменіата⁴³, який, до того ж, не є хронікою, і з'ясувати усі проблеми з «Житієм Св. Єфимія», віднесеним автором і до жанру хронографії, і до агіографії (с. 236), що може спантеличити візантиніста-початківця. Окрім «Тактики Лева», варто було б згадати і «Навмахію».

Розквіт Візантії необгрунтовано пов'язується автором із перемогою іконошанування (с. 236–237), адже нічого, що нагадувало б «нову еру», у часи правління Михаїла III не спостерігається. Імперія вже була на підйомі політичної могутності з часів правління останнього іконоборця — Феофіла, який провів адміністративну і військову реформи. Незрозуміло, чому автор до «трьох великих постатей, з яких розпочинається новий період Візантійської імперії» зарахував Варду (с. 237). Патріарх Фотій та Константин Філософ дивно виглядають у цій компанії разом із царедворцем-фаворитом.

Папа Миколай I не мав нічого проти обрання Фотія, він лише наполягав на тому, щоб подібне не відбувалося без його відома та схвалення (с. 241). Недарма ж бо його легати 861 р. підтвердили обрання патріарха. Говорячи про морський похід на Константинополь влітку 860 р., автор не зовсім слушно називає нападників «русичами», а не росами, як зазначають ромейські джерела⁴⁴, й без жодних застережень відносить їх до «Руської держави», яка тоді, на його думку, формувалася (с. 242). На с. 254 фігурує Філофей, але читачу жодним чином не пояснено, хто це і яке він має відношення до візантійського табеля про ранги. Дивним видається списаний у Г. Острогорського перерахунок візантійських фунтів за валютним курсом «франків золотом» (с. 254)⁴⁵. Задля зрозумілості й наочності набагато краще було б перерахувати фунти у номісми або у звичні нам грами та кілограми золота.

Не зовсім правильно пояснено причини «економічної війни» між болгарами та ромеями в останні роки IX ст., не згадано про порушення принципів мітатної торгівлі, не вказано сфрагістичні матеріали, пов'язані з «купцями» Ставракієм та Косьмою тощо (с. 255)⁴⁶. Автор, до речі, взагалі не використовує терміна «мітата».

У характеристиці джерел до шістнадцятої лекції («Візантія та слов'янські держави в IX—X ст.») листи Миколая Містика сплутані з листами Романа Лакапина (с. 258). Доволі оригінально подано трактування політичних подій IX—X ст. у відносинах між Романією та Київською Руссю: перша, виявляється, намагалася підступно «ізолювати Русь від Чорного моря», тоді як остання була змушена у відповідь «завдавати відчужених ударів по важливих візантійських центрах» (с. 259). Хто ж кого «змушував»? Потрібно також зазначити, що Херсонес був не «візантійською колонією в Криму», а звичайним провінційним ромейським полісом-кастроном (с. 259). У його джерелах сліди контактів з Руссю не простежуються аж до X ст., тому немає жодних підстав говорити про його провідну роль на першому етапі візантійсько-руських відносин. Швидше, центром тяжіння з самого початку був Константинополь, якщо врахувати дані Бертинських анналів від 839 р. (до речі, йдеться там, знову ж таки, про росів, а не «русів»). Константин та Мефодій були послані зі своєю місією до хозар, оскільки ромеї були налякані нападом росів, але їхній шлях пролягав до Таврики не тому, що за нею розташовувалася Русь, а тому, що звідси починався шлях до Хозарії (с. 260). Про «руські (роуські) письмена» (див. с. 260) написано вже стільки, що не знати про їхнє можливе відношення до «сурського» (сирійського) письма просто непристойно, тим більше, що агіографічне джерело недвозначно вказує на зацікавлення Константина Філософа у Херсоні вивченням семітських мов, що цілком зрозуміло у контексті мети його місії.

Дивними виглядають згадки В. О. Балуха про «українців» у IX—X ст. Текст рясніє примордіалістськими твердженнями про «українське» військо князя Олега, приведені під стіни ромейської столиці 907 р. (с. 261), «українців», які, згідно з договором 907 р., отримали «право вільно входити за мури Константинополя в місто», «українську сторону», яка внесла 911 р. пропозицію Візантії доповнити договір 907 р., уряд князя Ігоря, який зобов'язувався «стримувати українських озброєних людей нападати на візантійські землі» (с. 262). Якщо так, то чому ж князь Ігор, як пише автор, загинув від рук древлян, а не «українців»?

В. О. Балух не критично переказує літописні легенди про шовкові паруси кораблів Олега, які їхали по землі, як по морю, сватання одруженого Константина Багрянородного до княгині Ольги, жодного разу не наголосивши на легендарній природі таких оповідок й не порівнявши їх з візантійськими джерелами (с. 261, 263). А проте варто було б звернути увагу на те, що до середини X ст. Русь у візантійських джерелах сприймалася як хрещена країна, а той факт, що у ній далеко не всі сповідували християнство, був для ромеїв не надто важливим. Цим пояснюється майже повна неувага візантійських джерел до хрещення Русі за Володимира — другого хрещення у християн не буває. Потрібно було б також звернути увагу на те, що спочатку Святослав зі своїм «українським військом» виступив як найманець Візантії, отримавши за свою службу платню золотом через патриція Калокіра, і лише потім розпочав самостійну військово-політичну гру щодо Болгарії. Уособицю синів Святослава навряд чи можна віднести до трагедії саме України,

ще й позначивши її українською приказкою «Де збираються двоє українців, там троє гетьманів» (с. 266).

У характеристиці джерел до сімнадцятої лекції «Боротьба імператорської влади проти сил феодалізму та розквіт культури у Візантії» зроблено низку дивних помилок. Так, згадуються якісь невідомі візантиністам «трактати для землеробів», а ромейські монастирські статuti — Типікони — описуються за зразком поліптихів західноєвропейських монастирів як переліки держателів монастирських земель (с. 247). Трактат «про феми» було написано не лише «на основі давніших матеріалів», але й на основі сучасних для Константина Багрянородного даних. Особливо це стосується інформації про створення нових фем у першій третині X ст., що аж ніяк не в'яжеться з твердженням В. О. Балуха про те, що саме у цьому трактаті імператор «задовольняється переказом старих книг» (с. 274, пор.: с. 284).

Париків В. О. Балух називає «кріпаками» (с. 276), причому такими, що ставали кріпаками «добровільно» (с. 279). Він навіть не вказує на змістовне наповнення терміна «присильник» та еволюцію інституту і права париків, становище стасіїв та зв'язок системи з орендними відносинами⁴⁷.

Доволі однобоко подає автор образ Константина Багрянородного, який, на його думку, «був радше ученим і літератором, ніж державним діячем», «жив більше минулим, аніж сучасним» (с. 281). Історичне значення його діяльності, на думку автора, полягає «не в його малопомітній участі в державних справах, а в інтенсивній освітній та науковій діяльності» (с. 284). Виходячи з цього, син Константина VII, Роман II, міг успадкувати від батька хіба що «його невірність у політиці» (с. 287). На думку ж більшості дослідників, імператор не гірше за Романа Лакапина володарював за допомогою тямущих помічників, та й сам зробив чимало. Його участь у державних справах була не більш «малопомітною» чи «ефемерною», ніж будь-якого іншого імператора. До речі, варто було б розділити зовнішньополітичну та культурно-просвітницьку діяльність Константина Багрянородного, а не висвітлювати їх у одному розділі. Тут знову згадано про візит Ольги до Константинополя, тільки датовано його вже не 956 р. (див. с. 262), а 957 р. (с. 283), і повторно описуються джерела, вже схарактеризовані на початку лекції (с. 284). Крім того, дорікати Константину VII за комплітаивність його праць, зазначаючи, що це був тільки «реєстр історичних подій», щонайменше дивно — так писали усі середньовічні автори аж до XV ст.

З джерелами наплутано і на початку вісімнадцятої лекції під назвою «Епоха завоювань та апогей могутності Візантійської імперії (960–1025 рр.)». З незрозумілих причин стверджується, що твір Іоанна Скілиці «до цього часу не видано» (с. 286), хоча це не відповідає дійсності⁴⁸. «Хронографію» Михаїла Пселла віднесено до «нового типу історичних творів» (с. 286), хоча «новою» у ній можна вважати хіба що мемуарну частину. Характеристика цього джерела знов повторюється у вступі до дев'ятнадцятої лекції (с. 309), але колишня оцінка тут уже відсутня.

Ліутпранд двічі побував у Константинополі (949 та 968 рр.), але з цілком зрозумілої причини він не міг обидва рази бути послом Оттона I, як можна зрозуміти зі слів В. О. Балуха (пор.: с. 287, 293). Незрозуміло, які такі «важливі документи з часів правління Никифора Фоки й Іоанна Цимісхія» містить «Книга епарха» (с. 287). Усі, хто користувався цим

джерелом, знають, що до часу Никифора Фоки у ньому належить лише згадка про полегшений солід — тетаргерон, запроваджений цим василевсом⁴⁹. Увесь інший матеріал, що стосується організації діяльності систем та соматей, було впорядковано й відредатовано ще до кінця IX — початку X ст., і у цьому вигляді він продовжував використовуватися у юридичній практиці й пізніше.

Розповідь про Романа II, наступника Константина Багрянородного, помилково проілюстровано відомим фактом різниці у зображеннях василевса Романа IV Діогена (1068–1071) та його дружини Євдокії Макремволітиси (с. 287). В. О. Балух міг би сам звернути увагу на невідповідність назви ілюстрації написові на самому зображенні, оскільки слушно зазначає, що дружиною Романа II була Феофано, а у дев'ятнадцятій лекції згадує про історію одруження Романа Діогена з Євдокією, вдовою Константина Х Дуки (с. 321). Втім, сумніви не полишають автора й пізніше, у двадцять другій лекції, коли він знову згадує цю пам'ятку прикладного мистецтва й пише: «Роман (III чи IV) і Євдокія» (с. 387), хоча добре відомо, що Роман III Аргір був одружений з імператрицею Зоєю.

Василевс Никифор II Фока ніяк не міг бути «ченцем і воїном в одній особі» (с. 289). Він дійсно мав схильність до чернечого способу життя, а не «*пуританську* (виділено нам — С. С., А. Д.) побожність», носив волосяницю під одягом, але ж добре відомо, що постриг у монахи позбавляв імператорського сану. Говорити про девальвацію візантійської монети у цей час зарано (с. 294). Знецінення гістаменона почалося наприкінці X ст., тоді ж відбувся перехід до іперпірона, але за Никифора II Фоки з'явилися лише два номінали соліда різної ваги, що водночас перебували в обігу⁵⁰. Автор суперечить сам собі, коли пише у лекції 19, що до часів Константина Мономаха (1042–1055) курс візантійської монети (треба розуміти — номісами) «впродовж сторіч залишався непохитним» (с. 315).

Якщо вже порівнювати усунення Августини Феофано з Каносою (хоча це доволі невдала аналогія), потрібно було б нагадати читачам курсу лекцій про покаяння іншого государя — німецького імператора Генріха IV перед папою Григорієм, що сталося століттям пізніше, а не обмежуватися ілюстрацією з гравюрою Каноського замку, яка недоречно виглядає у даному контексті (с. 294).

Розповідаючи про апостасію Фок, яку, до речі, невдало названо «громадянською війною» (с. 302, пор.: с. 304), В. О. Балуху ще раз доводиться звернутися до відносин Візантії та Русі, про які вже йшлося раніше (с. 267). При цьому він не тільки не уникає непотрібних повторів, а ще й робить нові помилки, з незрозумілих причин задавнюючи дату захоплення візантійського Херсону військами князя Володимира щонайменше на три роки («улітку 985-го р.») (с. 301). Виходить, що спочатку відбувся Корсунський похід, а вже потім князь Русі відправив військовий загін на допомогу Василю II. Таким чином, В. О. Балух ще більше заплутав і без того дискусійне питання, вкотре посягнувши сум'яття у головах студентів — читачів його курсу лекцій.

Необґрунтованим видається нам висновок автора про те, що після завоювань Василя II на Балканах «закінчилася панівна роль, яку впродовж останніх сторіч відіграла в державі Мала Азія» (с. 306). Насправді малоазійські землі лишалися ядром Імперії аж до її загибелі у XV ст.

У лекції 19 під малозрозумілою назвою «Врядування столичної чиновницької аристократії (1025–1081)» наступники Василя II невдало названі «епігонами» цього імператора; навіть виділено відповідний розділ «Початок епохи епігонів». Якщо вже послуговуватися цим терміном доби еллінізму, тоді за змістом під нього підпадає сила-силенна ромейських василевсів, які різною мірою були епігонами один щодо одного (Іраклій та наступні імператори, Лев Ісавр та наступні імператори, Василій Македонянин та наступні василевси, Михаїл Палеолог і його наступники тощо). Тому виникає закономірне питання, чому такими «епігонами» можна вважати лише Константина VIII, Романа III Аргіра і Михаїла IV? Чому до них не віднесено Константина IX Мономаха? Як 1032 р. представники військової аристократії могли організувати змову проти Константина IX, якщо його правління розпочалося лише через десять років? (с. 316). Чому жодного слова не сказано про константинопольське повстання 1042 р., так яскраво описане у джерелах, хоча згадані менш значні, провінційні виступи на Кіпрі та у Сирії?

Під час голоду за Михаїла VII за золотий можна було купити чверть медимна зерна — пінакій, а не «замість цілого медимна пшениці на один пинакіон менше», як неправильно зазначає В. О. Балух (с. 323), звідси й пішло його прізвисько — Парাপінак («за пінакій»).

Двадцяті лекції повністю присвячено церковному розколу 1054 р. і його наслідкам (с. 327–341). Дивно, але у списку літератури ми не знайдемо «Східної схизми» Стівена Рансімена — книги, яка, попри усі недоліки та неточності, залишається вдалою узагальнювальною працею з цієї теми. До речі, список грецьких, латинських, східних джерел, наведений С. Рансіменом, показує, наскільки бідненькою виглядає характеристика джерел, пропонувана з цієї проблеми В. О. Балухом⁵¹. Він намагається вирішити споконвічне питання: «Хто винен?»: «агресивний» Захід чи «менш агресивний» Схід? Утім, розлоге теоретизування на цю тему дає (що є очікувано) мало. Порівняльний аналіз Східної та Західної Церков, розпочатий мало не з історії IV–V ст., не прояснює питання, переводячи її до сфери все тих же обрядів, церковної традиції й політики, забуваючи про головне — відмінну природу тих проблем, що постали перед Сходом і Заходом і неминуче підштовхували до розколу.

Двадцять перша лекція, «Врядування військової аристократії у Візантії (1081–1204 рр.)», є продовженням дев'ятнадцятої. Власне, тут ідеться про розвиток Візантії за доби Комнінів (с. 342–367). У характеристиці джерел Нікіта Хоніат та Іоанн Кіннам невдало названі «виразниками візантійського націоналізму» (с. 343). Це так само недоречно, як говорити про існування якоїсь «візантійської нації». У цілому джерела подано безсистемно, епістолографію й мемуарну літературу змішано з хроніками, життями, актовим та законодавчим матеріалом тощо, що неприйнятно для навчальної літератури, яка має слугувати для студентів прикладом високої джерелознавчої культури.

Зміни у системі візантійських титулів за Комнінів В. О. Балух розуміє як «послаблення візантійського адміністративного апарату» (с. 348), хоча залишається незрозумілим, чому нова рангова структура була менш жорсткою, ніж колишня. Дивно, що ідеться про пронию, харистікії за доби Комнінів, але зовсім не згадано екскурсію та

солемній. Показово й те, що автор називає пронию леном, не вбачаючи різниці між ними (с. 349). Говорити про феодалізацію Візантії у цей час можна й потрібно, але не менш необхідно наголошувати, чим ця феодалізація відрізнялася від західного зразка, у чому полягали її особливості. Вбачати у тенденції до феодалізації головну причину послаблення Комнінівської Візантії, вважати її головним чинником невдач Комнінів (с. 359) нема підстав. Про те, що це не так, свідчить політика Андроника Комніна, який відмовився від курсу Мануїла, але не зміг виправити становище.

Проти Андроника виступив не Ісаак Комнин, а Ісаак Ангел (с. 362), та й називати його «організатором змови» не можна, бо змови як такої не було: за даними Нікіти Хоніата, усе відбулося випадково. Миколай Канава, якого мешканці Константинополя воліли бачити на імператорському престолі, був не «простим воїном», а походив зі знатного роду (с. 367).

Двадцять друга лекція називається «Богословська освіта, наука, література і мистецтво Візантії IX—XII ст.», хоча правильніше було б прибрати з заголовку слово «богословська», оскільки воно звучує тему, подану значно ширше. Власне про візантійське богослов'я мова йде на трьох сторінках з двадцяти двох. Оцінювати знання того часу як «мертвий вантаж, під яким марніла жива думка» (с. 369) — необ'єктивно та неісторично, оскільки наука завжди відповідає потребам свого часу і Візантія в жодному разі не була винятком з цього правила. Та й наведені далі ідеї аж ніяк не назвеш «мертвими» — достатньо згадати думки Іоанна Італа, Євстратія Нікейського та інших раціоналістів.

Оскільки лекція хронологічно починається з IX ст., В. О. Балуху знову довелося інколи повторювати те, про що вже йшлося у попередніх розділах, й вкотре згадувати твори Константина Багрянородного, Михаїла Пселла, енциклопедії X ст. тощо. Невдалою видається розповідь про візантійську архітектуру, яку цього разу переважно зведено до простого переліку окремих хрестово-купольних храмів. Не згадано про важливу тенденцію до камерності культових будов. Залишається незрозумілим, чому період IX—XII ст. став особливо плідним для розвитку візантійської архітектури порівняно з попереднім часом, коли виникли й сформувалися основні типи храмової архітектури (с. 382). Принагідно згаданий «Мінологій» (с. 384) за застарілою традицією приписано Василію II, хоча відомі науковці давно вже уточнили його датування часом Михаїла IV Пафлагона (1034—1041).

Характеристику джерел до лекції 23 («Латинське панування та реставрація Візантійської імперії (1204—1282 рр.)») також зроблено безсистемно, а про існування канонічних та імператорських правових джерел, які торкалися, зокрема й унії, а тому були доленосними для Візантії, лише побіжно згадано (с. 391). виявилася забутою хроніка Михаїла Панареота, яка оповідає про історію Трапезундської імперії з 1204 р. До речі, саму Трапезундську імперію мало не з моменту її виникнення віднесено до числа «карликових держав» і, зрештою, взагалі виключено з переліку імперій, які виникли на території Візантії (с. 394, 395). У цілому ж лекція, подібно до попередніх, надто перевантажена фактами з політичної історії, рясніє розмаїттям назв місцевостей, міст, які далеко не завжди можуть бути відомими студентам навіть з суто географічної точки зору, що лише утруднює сприйняття матеріалу.

У двадцять четвертій лекції («Занепад та загибель Візантійської імперії (1282–1453 рр.)») потрібно було б зазначити, що існує дві версії хроніки Георгія Сфрандзі, які дозволяють говорити про Псевдо-Сфрандзі (с. 409). Згадку про це буде зроблено лише у наступній лекції (с. 449). Навряд чи можна називати Іоанна Кантакузина «антиімператором» стосовно Іоанна IV Палеолога: Іоанн Кантакузин був спочатку співімператором, а потім імператором (с. 421). Якщо ж пристати на визначення В. О. Балуха, тоді усіх узурпаторів (а їх було чимало в історії Візантії!) потрібно також називати «антиімператорами». Наприкінці XIV ст. з проханням про допомогу до Заходу міг звертатися лише Мануїл II Палеолог, а не Мануїл I (с. 432). Вочевидь, маємо справу з тривіальною друкарською помилкою, яка відтепер, на жаль, спантеличуватиме студентів.

Останню, двадцять п'яту лекцію присвячено пізньовізантійській культурі, що символічно й цілком виправдано з методичної точки зору, оскільки саме культура зберегла найцінніше — духовну спадщину Ромейської імперії, продовжуючи жити і після падіння держави. Втім, зміст лекції вийшов надто енциклопедичним й більше нагадує довідник з послідовним переліком імен діячів культури та їхніх творів. Зауважимо, що автор назвав основні центри пізньовізантійської культури (с. 441), але не схарактеризував їх, за винятком хіба що Містри та Трапезунда (с. 455–457).

Курс лекцій В. О. Балуха доповнюють вісім додатків довідкового характеру. Їхню наявність можна лише вітати, але варто задуматися, чи потрібно було включати до «Хронологічної таблиці» (додаток 1 на с. 465–474) правління усіх візантійських імператорів, якщо ця інформація дублює другий додаток «Візантійські імператори» (с. 475–477)? Якщо «Родоводи візантійських династій» (додаток 3 на с. 478–481) цілком можуть бути корисними для студентів, то розлогий «Список правителів держав на території Візантії та сусідніх країн» (додаток 4 на с. 482–486) навряд чи виправданий у такому обсязі. Немає потреби перераховувати правителів усіх держав, з якими так або інакше контактувала Імперія за свою довгу історію.

Натомість надто спрощеним видається «Термінологічний словник» (Додаток 6 (с. 491–500)). Скажімо, що корисного дає студенту свідчення про те, що анфіпат, куропапат чи магістр — це титули? Відразу виникають питання, хто і за що ці титули міг отримати, коли вони виникли і які привілеї надавали тощо. Подибуємо й відверті помилки. Асар (а не «аспер») був не венеційською (с. 492), а пізньовізантійською низькопробною розмінною монетою, він називався також «трахі», про що у словнику не згадано. «Гараж» був не турецьким (с. 492), а арабським податком, який стягувався з «невірних». Готи з незрозумілих причин позначені лише як «східногерманські племена» (с. 492). Дукса не можна називати «керівником феми», а епитимії (у автора — «епитимії») — «повинностями християн» (с. 493). Катепана названо «начальником переселенців», причому тут-таки зазначено, що катепанат — це територіальний округ, а «катепани — фінансові чиновники» (с. 494). Зазначено, що «квінісекстум — церковний собор» (с. 495), але не наголошено, що це не будь-який собор, а Трульський 691–692 рр., власне — П'ято-Шостий. Коміта (у автора — «комет») названо чомусь «правителем провінції Македонія» (с. 495). Насправді комітами могли бути найрізноманітніші посадові особи. Логофесії (секрети) названо «відділами царської адміністрації», але при цьому логофет для автора — це «губернатор

провінції» (с. 495). Логофет дрома, неодноразово згадуваний у тексті лекцій, у додатку взагалі відсутній. Місіями — найманими робітниками були не лише ремісники (с. 496). Модій був не лише мірою площі, але й мірою ваги (с. 496). Схоларій — це не «приміщення школи», а воїн (с. 499). Хартуларій — це не «відповідальний за золотий та продовольчий запас держави» (с. 500), а чиновник середнього рангу у найрізноманітніших секретах візантійського уряду. Цей перелік можна продовжувати, але навіть наведених помилок більш ніж достатньо, щоб належним чином оцінити рівень знань автора підручника про візантійські реалії. Таким чином, додаток надає студентам чимало помилкової інформації, хоча мав би слугувати дороговказом, який допомагав би їм зорієнтуватися у складній, незвичній для початківця термінології.

Подібну характеристику можемо дати й додатку 7 — «Географічні назви» (с. 501–512), де В. О. Балух вважає за необхідне зауважити, що «Англія — країна в Європі» (с. 501), а «Франція — країна в Західній Європі» (с. 511). Поряд з маловідомими географічними назвами автор повсюдно згадує ті, які відомі кожній освіченій людині якщо не з дитинства, то зі шкільної лави точно. Тим же, кому невідомі назви і географічне розташування Волги, Дніпра, Дунаю, Дону, Єгипту, Москви, Лондона тощо, не місце на гуманітарних факультетах вищих навчальних закладів, де вивчається візантиністика. І вже зовсім недоречними видаються наведені В. О. Балухом визначення «Егейське — море» (с. 504), «Іонійське — море» (с. 505), «Каспійське — море» (с. 505), «Мармурове — море» (с. 506), «Средиземне — море» (с. 509) і навіть «Тихий — океан» (с. 510). Якщо вже це потребує внесення до спеціального переліку географічних назв наприкінці книги, то підручник таки дійсно розраховано на варварів, які не знають найелементарніших речей.

Як писав Ігор Губерман:

Не дивуюсь зовсім я наївно
 Нападам жорстоким орд лихих:
 Варвари захоплюють країни
 Тихо скупчившись посеред них.
 (Переклад Андрія Домановського)

Натомість про чималу кількість візантійських міст немає жодної іншої інформації, окрім відсилань до Малої Азії, Македонії, Фракії чи навіть до Візантійської імперії в цілому (наприклад, «Аркадіополь — місто у Візантії», див. с. 502). У чому сенс подібної локалізації, чим вона може бути корисною студентам? Наявні у географічному покажчику й грубі помилки, й дивні непорозуміння. Гераклею Понтійську визначено як «місто на узбережжі Чорного моря», а «Гераклію (Егілі) — місто в Туреччині» (с. 503), хоча недосвідчений читач навряд чи зрозуміє, що мова йде не про одне й те саме місто, а про Іраклію на північному узбережжі Малої Азії та про балканську Іраклію. Месемврія була ромейським містом не у Болгарії, а у Фракії — це зараз її руїни знаходяться на місці болгарського міста Несебр (с. 507). Інше фракійське місто Редесто навряд чи можна назвати «передмістям Константинополя» (с. 508). Державу на чолі з купцем-франком Само, якщо це утворення дійсно можна вважати державою, не варто так однозначно називати «аварською», як це робить автор (с. 509). Незрозуміло, яким чином місто

Хриstopоль потрапило до Франції (с. 511). Тут варто вже говорити не про невисоку користь географічного довідника, а про шкоду, якої він може завдати читачам.

Більш продуманим і корисним є останній додаток «Видатні постаті візантійської історії» (додаток 8 на с. 513–540), хоча й він швидше нагадує іменний покажчик, ніж глосарій. До того ж В. О. Балух непослідовно розмістив імена різних осіб, що утруднює пошуки і водночас породжує «двійників». Наприклад, одна й та сама особа зустрічається двічі: спершу як «Іоан Мавропус» (с. 524), згодом — як «Мавропус Іоан» (с. 528), причому у першому випадку він тільки поет, а в другому — «поет і вчений».

Бібліографічний список (90 назв джерел, 759 позицій літератури) видається, з одного боку, надто розлогим, перевантаженим спеціальним працями, які можна було б і не наводити, а з іншого, у ньому відсутні класичні монографії, знайомство з якими необхідне для візантиніста-початківця. Дивно, наприклад, що до списку включено вузькоспеціальну статтю О.О. Чекалової про сенаторську аристократію Константинополя у першій половині VI ст. (с. 562), але сюди не потрапила фундаментальна монографія дослідниці про Константинополь у VI ст., яка витримала два видання⁵². У переліку з 25 праць О. П. Каждана зазначено два видання його «Візантійської культури» (с. 548), але не знайшлося місця для його фундаментальної й zarazом новаторської історії візантійсько літератури⁵³. Чим зазначений у списку нарис С. П. Карпова з історії Латинської Романії, виданий 1984 р. у «Вопросах истории» (с. 549), важливіший за його нещодавню монографію з того самого предмета⁵⁴, яка до списку не потрапила? До переліку чомусь включено одну-єдину статтю С.А. Іванова про болгаро-візантійські відносини середини X ст., але забуто його книги з історії візантійського юродства та візантійського місіонерства⁵⁵. Й чи не краще було б замінити «Отруту для княгині» Раїси Іванченко (с. 548) майстерно написаною новітньою монографією І. П. Медведева «Правовая культура Византийской империи»⁵⁶?

Про рівень бібліографічної культури автора свідчать численні неточності у списку, які аж ніяк не можна списати лише на недогляд чи друкарські помилки. Що це за міфічна двотомна «Культура Візантії» була видана у Москві 1984 р. (с. 55, позиція 236)? Чотири томи «Трудов» В. Г. Васілевського видавалися з 1908 до 1930 рр., а не у 1914–1928 рр. (с. 545, позиція 60). У 1956 р. М. А. Заборов видав книгу «Крестовые походы», а не «Крестоносцы на Востоке» (с. 548, див. позиції 126, 129). Книга Ф. А. Курганова була опублікована 1881 р., а не століттям пізніше (с. 552, позиція 255), а Г. А. Ласкін опублікував свою історію правління Іраклія не 1899 р, а 1889 р. (с. 552, позиція 261). Відома монографія О. Е. Ліпшиц називається «Право и суд в Византии в IV—VIII вв.»⁵⁷, а не «Суд и право в Византии в IV—VIII вв.» (с. 553, позиція 298). «Искусство Византии IV—XV веков» В. Д. Лихачової з'явилося 1981 р., а не 1986 р.

Плутанина характерна і для списку джерел. Олексій Макремволіт видавався не у 10 випуску періодичного збірника «Античные древности и средние века» у 1976 р. (с. 541 позиція 4), а на чотири роки раніше, до того ж у іншому часописі⁵⁸. «Александрия» стосовно видань А. Цепкова — не місто, а видавництво (с. 541, позиція 13; с. 542 позиція 55). «Геопоники» (а не «Геопоника») були видані О. Е. Ліпшиц не 1956, а 1960 р.⁵⁹ (с. 541 позиція 10). Опис видання трактату Сінезія Кіренського наведено аж тричі (!), вочевидь, тому, що першого разу його дивно позначено «Киренский С.», вдруге — «Синезий

Киренский», а втретє — просто «Синезий» (див.: с. 542 позиція 39; с. 543 позиції 75, 76). Втім, так само дивно названо і Михайла Панарета — «Панарет М.» (с. 543 позиція 62). «Таємна історія» Прокопія була видана у «Вестнике древней истории» не у другому числі за 1940 р., а у четвертому за 1938 р., так само як трактат «Про будови» було опубліковано не у першому числі за 1939 р., а у четвертому.

Нарешті, прізвище відомої дослідниці візантійського Херсону А. І. Романчук спотворене так, що його годі впізнати («Романгун А.И.» (с. 557, позиція 398)), до того ж під цим прізвищем зазначено неіснуючу книгу. Цікаво з'ясувати походження цієї помилки, яка видається нам знаковою. Справа в тому, що подібна помилка вже траплялася нам у списку літератури до відомого підручника з історії Візантії авторства Г. Л. Курбатова⁶⁰, і один із співавторів рецензії добре пам'ятає ті труднощі, які викликала у нього, студента-початківця, який лише починав вивчати візантиністику, ця помилка. Довгі й, зрештою, невдалі самостійні пошуки міфічного «Романгуна» змусили його звернутися до наукового керівника (а нині співавтора рецензії), який легко визначив, що ні дослідника з прізвищем «Романгун», ані приписуваної йому книги просто не існує. Не маємо жодних сумнівів, що Г. Л. Курбатов також легко пояснив би природу помилки, однак є усі підстави сумніватися у тому, що це зміг би зробити В. О. Балух. На нашу думку, повторення помилки, зробленої в списку літератури до одного підручника, у бібліографії до іншого може свідчити лише про одне — «автор» просто переписав відповідну інформацію з книги Г. Л. Курбатова. Це дозволяє припускати, що значну частину (якщо не переважну більшість) наведених у бібліографії книг В. О. Балух запозичив зі списків літератури усього кількох реально використаних ним видань.

Очевидно, так само переважно переписаним з інших видань є розлогий список праць іноземними мовами (с. 562–569, 204 позиції). До цього переліку потрапило чимало другорядних робіт, натомість важливі класичні дослідження у списку відсутні. Скажімо, Х.-Г. Бек уславився своєю працею з історії візантійської церковної та теологічної літератури⁶¹, якої годі шукати у списку В. О. Балуха, але знання про яку було б вкрай корисним для студентів філософсько-теологічного факультету, де автор читав свій курс лекцій. Порівняно зі списком В. О. Балуха значно більш придатним для використання студентами видається укладений А. О. Пучковим список іноземних книг, який справді містить майже усі найважливіші узагальнювальні праці з візантиністики, видані після 1915 р.⁶²

Чимало у списках літератури суто друкарських помилок, плутанини з ініціалами авторів, трапляється дивне «дублювання» джерел і дослідницької літератури. Скажімо, видання «Еклоги», зроблене О. Е. Ліпшиц⁶³, потрапило і до списку джерел (що цілком правильно), і до переліку літератури (що спантеличує) (пор.: с. 543, позиція 89; с. 553, позиція 292); здійснене І. С. Чичуровим видання уривків з творів Феофана та Никифора також опинилося серед літератури (с. 562 позиція 536), так само як і твори Асохіка (с. 544 позиція 22), Лева Диякона (с. 547 позиція 104, пор.: с. 542 позиція 45), Михайла Панарета (с. 561 позиція 528, пор.: с. 543 позиція 62), Палладія Александрійського (с. 562 позиція 545), усі три томи *Corpus juris civilis* (с. 563 позиції 36–38). До речі, бібліографічний опис видання твору Михайла Панарета наведено так, що відшукати його буде нелегко:

важлива для цього інформація про 23-й випуск «Трудов по востоковедению Лазаревского института восточных языков» відсутня.

У курсі лекцій невдало чи спотворено подано чимало термінів і власних назв. Одному зі співавторів рецензії вже доводилося висловлювати свої думки з приводу наведення візантійських термінів та власних назв українською мовою⁶⁴. В. О. Балух же, вочевидь, не вбачає у цьому жодної проблеми, орієнтуючись передусім на далеко небездоганий у цьому відношенні україномовний переклад «Історії Візантії» Г. Острогорського. Взагалі під час читання підручника виникає стійке враження, що автор недостатньо чи й взагалі не володіє грецькою мовою; невідомою для нього залишилася проблема Еразмової та Рейхлінової систем, чи, іншими словами, етагизмів та ітагизмів. Наприклад, сан патріархія, спочатку названий правильно, надалі починає з незрозумілих причин транскрибуватися як «патрицій» і так само двояко присутній у термінологічному словнику (с. 252, 272, 282, 494, 497).

Для зручності наведемо перелік транслітерацій, які видаються нам неправильними або невдалими, у вигляді таблиці⁶⁵, а разом також виправимо окремі виявлені нами друкарські помилки, які зустрічаються у тексті підручника. З огляду на те, що В. О. Балух цілими уривками «запозичував» текст з україномовного перекладу книги Г. Острогорського, наведений у таблиці перелік значною мірою збігатиметься з тим, який було зроблено у рецензії на переклад А. Онишка⁶⁶. Звичайно, до таблиці потрапили далеко не всі помилки, яких припустився автор підручника, оскільки вичерпний перелік зайняв би забагато місця. Зрозуміло, що ми також можемо помилятися, наводячи власне транскрибування окремих термінів, але ми принаймні обґрунтовуємо власну позицію, чого не робить В. О. Балух. Спотворені ним терміни, на жаль, сприятимуть поширенню подібних помилок надалі, оскільки їх засвоять майбутні спеціалісти і, в свою чергу, понесуть далі.

Часом у тексті трапляється і плутанина з іменами, викликана описками. Так, наприклад, на с. 82 Юстиніана явно сплутано з його дядьком Юстином. Авторство «Пири» (у В. О. Балуха «Пири» (с. 286, 309) або «Пейри» (с. 497)) належить магістру і судді першої третини XI ст. Євстафію Ромею, а не «Євстахію Роману» (с. 286, 309) чи «Євстатію Ромайю» (с. 497). У Палестині є місто Назарет, а не «Лазарет» (с. 296), а сином Андроника III Палеолога був Іоанн V, а не Іоанн IV (цей останній був сином Феодора II Ласкаріса) (с. 419). Віссаріон Нікейський не міг їздити з посольством до Німеччини до «Фрідріха II», тобто Фрідріха Гогенштауфена (с. 446). Його сучасником міг бути лише Фрідріх III (1440–1493).

Незрозуміло, що за арабський історик на ім'я Кудема згадується на с. 204 і що за сани маються на увазі під словами «дисгінат» (можливо, розмножена друкарська помилка — дисипат?) (с. 252, 493) або «гіпертимос», «гіпертим», «сентимогіпертат», «панентимогіпертат», «пансебастогіпертат», «протонобіллісімогіпертат», «протопансебастогіпертат» (с. 345, 492, 493, 497, 498). Такими ж дивними постають «хроніка Іоеля» (с. 342), «магнати Музели», згадувані разом з Аргірами (с. 276), і місто-фортеця «Маяфракін у Месопотамії» (с. 296). Ідентифікувати останню допомагає лише сьомий додаток «Географічні назви»: виявляється, йдеться про Мартирополь (с. 507).

Трапляються у тексті й відверті помилки, неточності. Римський папа Мартин помер у кримському засланні не 656 р., як зазначено в підручнику (с. 152), а у вересні 655 р.

Наведено лише традиційне датування Еклоги 726 р. (с. 175, 182, 468) і не сказано про спостереження Отто Шмінка, який переконливо обґрунтував її віднесення до 741 р. Лев Ісавр до того, як стати імператором, був страгитом, а не «логофетом (тобто губернатором) візантійської провінції Анатоліка» (с. 185). Ворота у Великий палац вели не через Халку, а «Халкопратієм» називався район поряд зі Св. Софією, де розмішувалися ергастирії мідників (с. 210). До «зображення Спасителя на тлі хреста на брамі імператорського палацу» термін «халкопратія» не має жодного стосунку (с. 499), та й взагалі на Халці знаходилася або ікона Христа, або зображення хреста (за доби іконоборства), а не те й інше одночасно. Обрання патріархом мирянина Никифора 806 р. дійсно викликало невдоволення ромейського чернецтва, особливо студитів, але не якихось «зилотів» (с. 211), які знову згадуються в контексті подій відновлення іконошанування й часів патріарха Ігнатія (с. 238, 240). Натомість під цією назвою («ревнителі») будуть виступати прибічники Фессалонікської республіки у XIV ст., а зовсім не «радикальна чернеча партія» (с. 494), і до доби Никифора I Геніка чи подій 843 р. вони не мають жодного стосунку. Використовувати цей термін для більш раннього часу некоректно, як некоректно говорити про динаві до X ст.

Залишається незрозумілим, чому винахідників «грецького вогню» (а винайшов його, як відомо, втікач з Сирії, архітектор Каллінік) зараховано до «алхіміків» (с. 226). Михайл I Рангаві не міг мати жодного відношення до якогось перевороту 818 р., оскільки правив до 813 р. (с. 239). До того ж 818 р. взагалі не було придворних заколотів. Василіки, які склалися з 60 книг, ніколи не називали «Шестикнижжям», тобто Гексабібліос, — так називалися праці Іоанна Екзарха та Константина Арменопула (с. 250, пор.: с. 500). Навіщо титул «севасти» потрібно було наводити латинкою («sebaste»), так само як і тривіум та квадривіум (до того ж з помилкою — *quadrivium*) (с. 314)? Михайл Пселл мав титул не «консула філософів», а іпата філософів (с. 314). Яким чином хронографія Нікіти Хоніата може обриватися «після поразки Константинополя в Нікеї» (с. 343)? Тринадцятирічна французька принцеса Агнеса (у православ'ї Анна) не могла бути вдовою чотирнадцятилітнього Алексія II Комнина, оскільки була його нареченою, а не дружиною (с. 360).

Кентинарії — це не «центнери» (с. 365): у одному кентинарії нараховувалося 100 літр золота, тобто 32,7 кг. Халкідика — це не острів, а півострів, на якому розташований всесвітньо відомий Афон (с. 511). Історика на ім'я Феофан Континуат ніколи не існувало, візантиністам відомий лише анонім під назвою Продовжувач Феофана (с. 538, див.: с. 543 позиція 65).

Зрозуміло, що подібні помилки свідчать не про професіоналізм науковця, а про цілковиту профанацію науки, і В. О. Балуху вже не вперше вислуховувати подібні зауваження щодо його фахового рівня⁶⁷. Підручник аж ніяк не можна вважати шедевром, він швидше — недолуге варварське наслідування, яке незграбно копіює недосяжні зразки. Коли не піриг, то й не пирожися, коли не швець, то й не берися... В. О. Балух, спеціаліст з історії пізньосередньовічної Польщі (саме їй присвячено його докторську дисертацію⁶⁸), явно взявся не за свою справу і сів не в свої сани.

Жодним чином не рятують ситуацію ані яскрава приваблива палітурка, ані високий рівень поліграфії, ані багатий ілюстративний матеріал, яким щедро оздоблено підручник.

Як не згадати поезію «Чекаючи на варварів» цитованого на початку рецензії Костянтина Кавафіса?

— Чого ж це претори та ще й два консули
В гаптованих червоних тогах вийшли?
Чому браслети начепили з аметистами,
Перснями зі смарагдами виблискують?
Чому в руках у них коштовні посохи,
Різьблені, сріблом-золотом цяцьковані?
— Та ж прийдуть варвари до нас сьогодні,
А ця пишнота варварів засліплює.

(Переклад Григорія Кочура⁶⁹)

Пишнота ілюстрацій дійсно здатна засліпити хіба що варварів, оскільки з ними проблем аж ніяк не менше, ніж із текстом. Автор не зазначає, звідки узято ілюстративний матеріал, що неприпустимо для наукового і, тим більше, навчального видання, яке має слугувати для студентів прикладом високої наукової культури.

Пов'язані з ілюстраціями і прикрі помилки, і курйозні недогляди. Так, на с. 421 наведено відому фреску монастиря Хора (Кахріс-Джамі), на якій зображений не «Олексій Апокаук» (як свідчить підпис до малюнка, зроблений В. О. Балухом), а Феодор Метохит. Цей же малюнок, надрукований більш якісно, повторено також на с. 443, і знову — з помилкою у підписі: «Мініатюра з рукопису XIV ст.» При цьому з грецького напису на самому малюнку цілком чітко видно, що зображено тут ктитора і великого логофета Феодора Метохита. Автор сам згадує у тексті про цю ктиторську композицію монастиря, де «перед сидячим на троні Христом на колінах стоїть Феодор Метохит, підносячи йому модель храму» (с. 455). Але навіть цей текст жодним чином не допомагає В. О. Балуху побачити власну помилку. «...Варвари, либонь, промов не полюбляють...»

Два ж малюнки на с. 20 та с. 47 за підписами, відповідно, «Античне помістя» та «Монастирський комплекс» змушують пригадати дитячу гру «Знайди десять відмінностей». При цьому відмінностей між ілюстраціями жодних. То що ж все-таки там зображено: античне помістя чи монастирський комплекс?

Уся пишнота ошатно виданого підручника нагадує опис урочистої процесії візантійських вельмож, зроблений Ліутпрандом у звіті про посольство до Константинополя 968 р. За словами кремонського єпископа, візантійські придворні сановники, які йшли в оточенні босоногого натовпу, були одягнені у обшарпані туніки, і навіть сам імператор Никифор II виглядав потворно у імператорських шатах, узятих з плеча попередника більшої статури⁷⁰. Так само і текст підручника В. О. Балуха погано співвідноситься з оформленням книги.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що студенти отримали далеко не найкращий посібник з візантиністики, але сама його поява свідчить не лише про значне відставання України у цій галузі історичної науки, але й про гаряче бажання подолати це відставання. Власне, саме написання повного всеохоплюючого однотомового підручника з візантійської історії є, за влучним зауваженням А. Саввідеса, утопією⁷¹, але й зважаючи

на це підручник В. О. Балуха не можна й близько порівнювати навіть зі слушно критикованою узагальнювальною книгою В. Тредголда⁷². Однак ми не будемо, подібно до В. Брандеса, який у своїй рецензії застерігав читачів від використання книги В. Тредголда, застерігати проти читання підручника В. О. Балуха — вже хоча б тому, що книг з історії Візантії, приступних українському читачеві українською мовою, набагато менше, ніж книг, приступних англомовному читачеві англійською. Крім того, джерела, з яких В. О. Балух «щедро черпав» матеріали для своєї книги, у більшості випадків заслуговують на довіру. Корисним є вже саме додаткове тиражування тексту Г. Острогорського, хоча, звичайно, правильніше, корисніше й доцільніше було б перевидати книгу останнього повністю і під прізвищем автора. З іншого боку, хоча рецензоване навчальне видання і не діамант, а кольорове скельце, але водночас — бліда і квюла, проте подоба того, що годилося б мати сучасній українській візантиністиці.

Зі скла барвистого

Як глибоко зворушує дрібниця
на царство возвінчання у Влахернах
Йоанна Катакузина й Ірини, що Асеня Андроніка донька.
Оскільки не мали майже каменів коштовних
(в нужденних злиднях їх держава потерпала),
то вбралися вони в прикраси інші —
численні штучні скельця різнобарвні:
багрянні, зеленаві та блакитні. Нічого, як на мене,
зневажливого, щоб принизить гідність,
немає у тих брязкальцях барвистих.
Ні, навпаки: вони — то порух спроби
протесту, заперечення сумного
несправедливого злощастя тих, кого вінчають.
Це — символи того, що гідні мати були б
У мить вінчання царювати володар Іоанн Кантакузин
Й панянка Ірина, що Асеня Андроніка донька.

(Переклад Андрія Домановського⁷³)

Додаток 1

У книзі	Пропонований переклад	У книзі	Пропонований переклад
Бурса (с. 35)	Пруса	Теодорих Амалер (с. 73, 536)	Теодорих Амал
Трибоній	Трибоніан	Нарс (с. 86, 89, 531)	Нарсес
Гірея (с. 138, 198)	Іерій	Ібн Гордадбег (с. 204, 259, 522)	Ібн Хордадбех

екумене (с. 216)	ойкумена (так на с. 259)	Давид Нікета (с. 236)	Нікіта Пафлагон
Хрисохейр (с. 247, 539)	Хрисохір	Типукейт (с. 251, 371, 499)	Тіпукіт
паракоймоменос	Паракімомен	парадинастіон	парадинаст
харгуларій бестіарії (с. 253, 275, 280, 287, 497, 538)	хартуларій вестіарія	командувач фему	командувач феми
схолії	Схоли	Фракесіон	Фракісії
лейтургія (с. 254, 269, 270, 275)	літургія (на с. 459 вжито «літургії»)	Фаорміна чи навіть Фаорміка (с. 256, 511)	Таорміна
Ахелоос (с. 270, 469, 502)	Ахелой	Богомид (с. 272)	Богомил
Іоан Куркуй (с. 275, 280, 527)	Іоанн Куркуас	Абгар (с. 280)	Авгар
Насибіс (с. 280, 296, 507)	Нисибіс	«родина Фокидів» (с. 281)	«родина Фок»
Кібирайотон	Ківеріоти	Айгайон Пелагос (с. 282)	фема Егеїди
Йосиф Брінгас (с. 287)	Йосиф Вринга	Сейф-ад-Давлег (с. 280, 288, 292, 535)	Сейф-ад-Даул
Цезарея (с. 288, 295) Кесарея (с. 296)	Кесарія (вжито на с. 298)	руга (с. 291, 498)	рoга
Євстахій Малейн (с. 303, 521)	Євстафій Малейн	«водопровід Валентіана» (с. 304)	«водогін Валента»
сирійська Рафанея (с. 304, 508)	Ресафа (Сергіополь?)	Парадунавон (с. 306)	Парістріон (вжито на карті на с. 307)
Сембат	Смбат	«фем Фарон» (с. 308, 524)	фема Тарон
Георгій Маніяк (с. 311, 313)	Георгій Маніак	Іоан Мавропус (с. 314, 524, 528)	Іоанн Мавропод
Никифорит (с. 323, 324)	Никифориця	Константин Манасса (с. 342) і навіть Манас (с. 529)	Константин Манассія

Нікіта із Хонаї (с. 343)	Нікіта з Хон, Нікіта Хоніат	Євстахій Фессалонікійський (с. 343, 357)	Євстафій Фессалонікійський (на с. 377, 378 вжито Євстафій Солунський)
Аргирої (с. 344)	Аргіри	міларейс (с. 348) і навіть міларій (с. 496)	міларісій
Космас (с. 351)	Косьма	протекдик (с. 357)	протоекдик
король Белла (с. 363, 364)	король Бела	Ласкар	Ласкарис
Ватацес	Ватац	Михаїл Авторей (с. 390, 393, 394, 395, 399)	Михаїл Авторіан
Іоан Апокаук	Іоанн Апокавк	Болдуїн Фламандський	Балдуїн Фландрський
Томас Маросіні (с. 391, 395)	Томазо Морозині	Феодор Манкар	Феодор Манкара
Пойманен (с. 393)	Пиманіон	Спір (с. 394)	Епір
Німфайон (с. 394, 399, 402, 507)	Німфей	Калліполі, Калліполь (с. 396, 428, 429, 511); Галліполіс (с. 426, 505)	Галліполі (на с. 415 вжито Галіполі)
Палагонська долина (с. 401)	Пелагонія (вжито на с. 403)	Галатія (с. 403)	Галата
Ахіал (с. 405)	Анхіал	Ґулаг (с. 406)	Хулагу
Михаїл Панарет	Михаїл Панариот	хрисовула (с. 410, 414)	хрисовул
Матвій Бластерій (с. 411, 498)	Матфій Властарь	гіперширон (с. 413, 425)	іперпір
Демотика (с. 416, 422, 423, 426, 428); Дідимотейхос (с. 504)	Дідимотика	Матей Кантакузен (с. 426)	Матфій Кантакузин
гарадж (с. 431, 492)	харадж	Ангора (с. 433)	Анкіра

Румелії Гіссар (с. 436)	Румелі Хіссар	Перивлентос або Перилентос (с. 456)	Перивлентос
харистикарій (с. 460, 500)	харистикій (харистикарій – це власник харистикія)	Німфайонський договір (с. 472)	Німфейський договір
дієцезія (с. 493)	діоцез	кавікулярії (с. 494)	кувікулярії
номізма (с. 496)	номісма	хартофіл (с. 500)	хартофілак
Алустій (с. 501)	Алустон	Георгій Сфрандза (с. 519)	Георгій Сфрандзі
Григорій Назіазін (с. 519)	Григорій Назіанзін	Іоан Хризостомський (с. 524)	Іоанн Хрисостом
Йосиф Траханіст (с. 525)	Йосиф Траханіот	Лев Хойрофакт (с. 528)	Лев Хиросфакт
Феодор Манкар (с. 529)	Феодор Манкара	Табарні (с. 536)	Табарі
Філіпп-Вардан (с. 538)	Філіппік-Вардан	екскубіти (с. 71)	екскувіти
деми (с. 78, 130)	діми	комет (с. 79, 254)	коміт
кометопулоси (с. 299)	комітопули	ізапостол (с. 84, 494)	ісапостол
Тиберій (с. 176)	Тиверій	Мелітена чи навіть Мелітен (с. 195, 247, 280, 353)	Мелітина
Калабрія (с. 197, 375, 411, 420)	Калаврія	Монемвазія (с. 204)	Монемвасія
Бітинія (с. 208, 415)	Віфінія (вжито на с. 280, 506)	«мойхеанська справа» (с. 211, 212)	михіанська схизма
Рангаве (чи навіть Рангова) (с. 212, 239, 468)	Рангаві	Прохейрон	Прохірон
Базиліки	Василіки	Текля (с. 238, 536)	Фекла (на с. 478 вжито Фекля)

Мангаура (с. 240)	Мангавра	Симбатій (с. 250)	Симватій
антипат	анфіпат	нобілісімум, нобіліссімум	новилісім
протоспатарій	протоспафарій	спатарокандидат	спафарокандидат
спатарій	спафарій	гіпат	іпат
Філотей	Філофей	екскубіти	екскувіти
аритми	аріфми	дронгарії	друнгарії
гіканати	іканати	Гімерій	Імерій
Абідос (с. 256, 301)	Авідос	Карбонопсина	Карвонопсина
Євтимій	Євфимій	Лакапен	Лакапін
басилеопатор або базілеопатор (с. 270, 492)	василеопатор	басилевс	василевс
цезар (с. 288, 348, 415, 417, 538)	кесарь	Михаїл Бурца (с. 292, 294)	Михаїл Вурца
Варда Склер (с. 295, 297)	Варда Склір	Склери (с. 344)	Скліри
Аморіон	Аморій	Хризополь	Хрисополь
Іберія	Іверія	алеленгіон (с. 303, 311)	аліленгій
протосебаст	протосеваст	себаст	севаст
Берроя (с. 305)	Веррія	Макремболітиса і навіть Макремболіта (с. 320, 479)	Макремволітиса
себастократор	севастократор	Даласена (с. 351)	Далассина (вжито на с. 380)
Бранас (с. 363)	Врана	Никифор Грегора (с. 390, 409, 412, 420, 442–443)	Никифор Григора
Блеммід (с. 391, 399)	Влеммід	Ні комедія (с. 395)	Нікомідія

Месембрія (с. 405, 428)	Месемврія	Бекк (с. 407, 414, 523)	Бекк
Іоан кантакузен	Іоанн Кантакузин	Геміст-Плетон (с. 409, 411, 444)	Геміст-Плифон
Імброс (с. 410)	Імврос	Кабазил	Кавасила
Макреболіт	Макреволіт	Клеторологія	Кліготорологій
Апокаук	Апокавк	пангіперсебаст	пангіперсеваст
Меліссен (с.419)	Меліссин	примікерій	примікірій
Селімбрія (с. 430)	Селімврія	Базиліск (с. 466)	Василіск
алеленгіон (с. 491)	Алліленгій	Ектезіс (с. 493)	Екфесіс
євтиміти (с. 494)	Євфиміти	містії (с. 496)	місфії
селіква (с. 498)	Силіква	Генезій (с. 525)	Генесій
Атос (с. 289)	Афон	Коринт (с. 353)	Коринф

¹ Поетичний авторський переклад усього вірша наведено наприкінці рецензії.

² «Рецензувати книгу, що стосується тисячолітньої візантійської історії, — така ж одчайдушність, як і саме написання [такої] книги» (*Brandes W. [Review]//Byzantinische Zeitschrift. — 2002. — Bd. 95. — P. 716* (Рецензія на книгу: *Treadgold W. T. A History of the Byzantine State and Society. — Standford, California: Standford Univ. Press, 1997. — XXIII, 1019 p.*)).

³ «Отже, насмілюся припускати, ми не є анелліністами». (Смисловий переклад зроблено на прохання редактора. Поетичний переклад Г. Шмакова російською мовою: «Мы, стало быть, не чужды эллинизма» (*Русская Кавафиана: В трех частях. — М., 2000. — С. 265*)).

⁴ Текст вірша грецькою мовою взято з сайту «Ιθάκη. ΙΓΝΑΚΑ. A Tribute to Constantine P. Cavafy» (<http://cavafis.compupress.gr>), URL: http://cavafis.compupress.gr/kavgr_43.htm; див. також: <http://www.paremvaseis.org/kavanag3.htm>.

⁵ «Чимало варварів, нас гірших, насмілюються базграти, напишемо, мабуть, і ми!» (Поетичний переклад Г. Шмакова російською мовою: «Есть варвары похлеще нас, а пишут примерно это. Чем мы хуже их?» (*Русская Кавафиана: В трех частях. — М., 2000. — С. 265*)).

⁶ *Балух В. О., Макара Ю. І. Історія Стародавньої Греції: Курс лекцій. — Чернівці, 2001. — 420 с., Балух В. О., Коцур В. П. Історія Стародавнього Риму: Курс лекцій. — Чернівці, 2005. — 680 с.; Балух В. О., Возний І. П., Коцур В. П. Історичні портрети*

античності і середньовіччя. — Чернівці, 2006. — 524 с.; *Балух В.О.* Історія античної цивілізації: у 3 тт. — Т. 1: Стародавня Греція. — Чернівці, 2007. — 656 с. тощо.

⁷ *Острогорський Г.* Історія Візантії. Вид. 3-тє, доп./Перекл. з нім. А. Онишко. — Львів, 2002. — 588 с.

⁸ *Степовик Д.* Візантологія. Лекційний курс для вищих духовних навчальних закладів України. — Івано-Франківськ, 2002. — 254 с.

⁹ Там само. — С. 11.

¹⁰ Див. про нього: *Матвеева Л.* Юлиан Кулаковський. — К., 2002. — 484 с.; *Грушевой А. Г. Ю. А. Кулаковский (1855–1919) и его «История Византии»*//Кулаковский Ю. А. История Византии. — Т. 1: 395–518 годы. 3-е изд., исправ. и доп. — СПб, 2003. — С. 474–486; *Непомнящий А. А.* Подвижник изучения боспорских древностей: Ю. А. Кулаковский//Боспорские исследования. — Симферополь, 2003. — Вып. 3. — С. 366–379; *Пучков А. А.* Юлиан Кулаковский и его время: Из истории антиковедения и византистики в России. 2-е изд., перераб., исправ. и доп. — СПб., 2004. — 477 с. (Серия «Византийская библиотека. История»); *Домановський А.* Два обличчя Юліана Кулаковського//Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — Харків, 2005. — Т. 11. — С. 331–345 тощо.

¹¹ *Кулаковский Ю.* История Византии. В 3-х тт. — К., 1911–1913; див. також перевидання: Кулаковский Ю. А. История Византии. — Т. 1 — 3. — СПб., 1996, 2003–2004.

¹² Див.: *Курбатов Г. А.* История Византии (Историография). — Л., 1975. — 256 с.; *Щербань Т. О.* З історії візантинознавства в Україні//Східний світ. — 2003. — № 1. — С. 5–17 тощо.

¹³ Див.: *Кримський А.* Що зроблено на Україні в царині історико-філологічних наук за десятиліття 1917–1927 рр.?//Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — 1928. — Т. 16. — С. 273–280; *Кіржаєв С., Ульяновський В.* Причинок до студій української орієнталістики 1920–1930-х років: незаний збірник «Україна і Схід»//Україна в минулому. — К.; Львів, 1993. — Вип. 3. — С. 76–89; *Циганкова Е.* Візантологічна комісія ВУАН//Східний світ. — 1996. — № 2; *Чердиченко А. М.* Становлення візантологічних студій в Україні (1926–1930 рр.)//Мовні і концептуальні картини світу. — 2002. — № 6. — С. 277–283; *Циганкова Е.* Комісія для дослідів з історії Близького Сходу ВУАН (1930–1933)//Київська старовина. — 2002. — № 5. — С. 36–48; *Циганкова Е.* Візантологічна комісія ВУАН//Київська старовина. — 2003. — № 3. — С. 62–72; *Циганкова Е. Г.* Всеукраїнська асоціація сходознавства (1926–1930)//Східний світ. — 2006. — № 1. — С. 5–20; *Циганкова Е.* Сходознавчі установи в Україні (радянський період). — К., 2007; також: *Митряєв А. І.* Дослідження в наукових установах УРСР 20-х років середньовічної історії зарубіжних слов'ян і Візантії//Вісник Харківського університету. — 1975. — № 118: Історія. — Вип. 9. — С. 32–44; *Зозуля С. Ю.* Візантологічні дослідження вчених Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930)//Східний світ. — 2002. — № 1. — С. 32–37; *Ясиновський А. Ю.* Візантиністика//Енциклопедія Сучасної України. — Т. 4: В — Воґ. — К., 2005. — С. 513–514 тощо.

¹⁴ Див.: *Честование памяти Ф.И. Успенского в Одесском государственном университете им. И.И. Мечникова*//Византийский временник. — 1947. — Т. 1 (26). — С. 372–373; *Лебедев Н. С.* Византиноведение в СССР 1936–1946 гг.//Byzantinoslavica. — 1947. — Т. 9. — С. 98, прим. 2; *Левченко М. В.* Византиноведение в СССР//Ученые

записки Ленинградского гос. ун-та. — 1949. — № 112. Серия исторических наук. — Вып. 4. — С. 219; *Соколов Н. П.* Сорок лет советского византиноведения. — Горький, 1959. — С. 4, 15, 35, 36; *Митряев А. И.* Изучение в украинской советской историографии средневековой истории зарубежных славян (1919–1967)//Славянская историография и археография. — М., 1969. — С. 3–27; також: *Циганкова Е. Г.* Сходознавча традиція в Україні 1950–1990 рр.//Сходознавство. — 2002. — Вип. 17–18. — С. 124–135 тощо.

¹⁵ Див. про нього: *Стріха М.* Штрихи до портрета перекладача (Пам'яті Анатолія Онишка)//Всесвіт. Журнал іноземної літератури. — 2007. — № 5–6 (941–942). — С. 181–185.

¹⁶ Пор.: *Чеканов В. Ю.* До проблеми розвитку візантиністики у Київському університеті в другій половині XIX — на початку XX ст.//Вісник Київського національного університету. — 2000. — Сер. Історія. — Вип. 43. — С. 62–66; *Лиман С. И., Сорочан С. Б.* Византия в трудах историков украинских земель Российской империи в 1804–1874 гг.//Stratum Plus. — СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2005. — Т. 5 (2003–2004): Мастера средневековья. — С. 485–508; *Лиман С. И., Сорочан С. Б.* Византийская империя в трудах историков Харьковского университета (1804–1885 гг.)//Східний Світ. — К., 2006. — № 1. — С. 91–106, 220–221; *Файда О. В.* Візантиністика в Київській Духовній Академії в 1819–1919 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук/Львівський національний університет ім. І. Франка. — Львів, 2006.

¹⁷ *Степовик Д.* Візантологія. — С. 5, 8; докладно див. рецензію на книгу Д. В. Степовика: *Домановський А., Файда О.* Візантологія церковна, візантологія світська: (не) усвідомлена необхідність кроку назустріч//Древности 2006–2008: Харьковский историко-археологический ежегодник. — Харьков, 2008.

¹⁸ Автор не лише переказує власними словами основний зміст цих праць — доволі часто він переписує звітні цілі уривки тексту майже без змін. Інколи це призводить до повторення помилок, притаманних курсові лекцій Д. Степовика чи перекладові книги Г. Острогорського. Показовими, наприклад, є два випадки, які засвідчують потужну залежність рецензованої книги від двох названих «першоджерел». Так, описуючи кепське становище Риму, якому загрожували напади варварів, В. О. Балух, достоту як Д. В. Степовик, згадує у переліку варварських племен карфагенців, корсарів (sic!) і персів (с. 15), пор.: *Степовик Д.* Візантологія. Лекційний курс для вищих духовних закладів України. — Івано-Франківськ, 2002. — с. 31; див. також: *Домановський А., Файда О.* Візантологія церковна, візантологія світська: (не)усвідомлена необхідність кроку назустріч//Древности 2006–2008: Харьковский историко-археологический ежегодник. — Харьков, 2008. А трохи згодом повторно помилю А. Онишка, коли латинський вираз «*ius publicum*» перекладено «суспільна сутність» замість «публічне право» (Пор.: *Острогорський Г.* Історія Візантії/Перекл. з нім. А. Онишко. — Львів, 2002. — С. 32; див.: *Домановський А. М.* Три видання або особливості наукового перекладу (проблема творення наукової термінології української візантиністики)//Схід–Захід: Історико-культурологічний збірник. — Вип. 6. — Харків; К., 2004. — С. 184–185).

¹⁹ Див.: *Dějiny Byzance/Pod vedením Bohumily Zástěrové; napsal autorský kolektiv Alexander Avenarius.* — Praha, 1992. — 527 p.; *Ангелов Д.* Византия: Политическая история. — Стара Загора, 1994. — 384 с.; *Ангелов Д.* Византия: Духовна культура. — Стара Загора, 1994. — 335 с.; *Haldon J.* Byzantium. A History. — Stroud, Charleston,

2000. — 192 p.; *Angold M. Byzantium. The Bridge from Antiquity to the Middle Ages.* — London, 2001. — 186 p.; *Le Monde byzantin/Dir. C. Morriřsson.* — Paris, 2004. — Т. 1–3; *Flusin B. La civilization Byzantine.* — Paris, 2006. — 127 p.; *Gregory, Timothy E. A History of Byzantium.* — Oxford, 2005. — 382 p. та ін.

²⁰ Пор.: *Домановський А. М.* [Анотація книг: *Балух В. О., Коцур В. П.* Історія Стародавнього Риму. — Чернівці, 2005; *Кулаковський Ю.* История римской литературы. К., 2005]//Критика. — 2007. — Рік 11. — Число 7–8 (117–118) (липень–серпень). — С. 13.

²¹ *Степовик Д.* Візантологія. — С. 27–28.

²² *Moravcsik G. Byzantinologie, Byzantologie oder Byzantologie*//Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft. — 1957. — Bd. 6. — S. 1–4.

²³ Варто порівняти розумування В. О. Балуха із простим та лаконічним визначенням, що його дає А. Ю. Ясиновський і якого цілком достатньо для підручника: «Візантиністика — культурологічна дисципліна, що вивчає усі прояви життя у відповідних хронологічних і географічних рамках Східноримської (Візантійської) імперії» (*Ясиновський А. Ю.* Візантиністика//Енциклопедія Сучасної України. — Т. 4: В — Вог. — К., 2005. — С. 513).

²⁴ *Treadgold W. T. Byzantium and Its Army. 284–1081.* — Stanford, 1995. — 250 p.; *Кучма В. В.* Военная организация Византийской империи. — СПб., 2001. — 425 с.

²⁵ Принагідно зауважимо, що ототожнення знаменитого історика з Прокопієм, який обіймав посаду префекта міста 562 р., було справедливо спростоване (див.: *Baldwin B. Procopius of Cesarea*//The Oxford Dictionary of Byzantium/Prepared at Dumbarton Oaks. Alexander P. Kazhdan. — New York; Oxford, 1991. — Vol. 3. — P. 1732).

²⁶ Нагадаємо, що В. О. Балух є також співавтором підручника з історії Стародавнього Риму (*Балух В. О., Коцур В. П.* Історія Стародавнього Риму: Курс лекцій. — Чернівці, 2005), належну оцінку якому, сподіваємося, дадуть наші колеги антикознавці.

²⁷ Див.: *Домановський А., Файда О.* Візантологія церковна, візантологія світська: (не)усвідомлена необхідність кроку назустріч//Древности 2006–2008: Харьковский историко-археологический ежегодник. — Харьков, 2008.

²⁸ *Фихман И. Ф.* Введение в документальную папирологию. — М., 1987. — 522 с.

²⁹ До речі, це черговий випадок, коли В. О. Балух без лапок цитує уже згадувану «Візантологію» Д. В. Степовика (Див.: *Степовик Д.* Візантологія. — С. 31).

³⁰ Див.: *Сергеев И. П.* Римская империя в III веке нашей эры. Проблемы социально-политической истории. — Харьков, 1999. — С.145–183.

³¹ Знову ж таки, варто порівняти розділ про будівництво і значення собору Св. Софії у підручнику В. О. Балуха (с. 89–94) з відповідним пунктом одинадцятої лекції курсу лекцій Д. В. Степовика (див.: *Степовик Д.* Візантологія. — С. 73–78).

³² Див.: *Степовик Д.* Візантологія. — С. 73–78.

³³ Див.: *Степовик Д.* Візантологія. — С. 79. Щоправда, Д. В. Степовик взагалі описує подію надто вільно, відходячи від тексту джерел і дофантазуючи окремі деталі: «... за царювання Юстиніяна один жебрак чернець-несторіянин (тобто еретик), мандруючи країнами Сходу, зумів таємно пронести через усі кордони кілька коконів-шовкопрядів у палиці, яка всередині була порожня. Щоб хробачки у коконах не

повмирили, хитрий монах час від часу підкидав їм у потаємний отвір листя шовковиці. Через інший потаємний отвір у посохові всередину надходило повітря».

³⁴ Див.: *Домановський А. Н.* К легенде о появлении шелководства в Византии и о византийско-персидском торговом соперничестве// *Ломоносов—2005. Сборник трудов международной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых.* — Т. 1. — М., 2005. — С. 294–297.

³⁵ *Бардола К. Ю.* Налоговая политика императора Юстиниана I// *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* — 2002. — № 566: Історія. — Вип. 34. — С. 40–41.

³⁶ *Острогорський Г.* Історія Візантії. — С. 62–72.

³⁷ *История Византии: в 3-х тт.*/Отв. ред. акад. С. Д. Сказкин. — Т. 1. — М., 1967. — С. 234–237, 248–254.

³⁸ Див.: *Бородин О. Р.* Византийская Италия в борьбе за независимость// *Встречи с историей: Научно-популярные очерки.* — Вып. 2. — М., 1988. — С. 16–24; *Бородин О. Р.* Византийская Италия в VI—VIII веках (Равеннский экзархат и Пентаполь). — Барнаул, 1991. — 365 с.; *Бородин О. Р.* Равеннский экзархат. Византийцы в Италии. — СПб., 2001. — 365 с.

³⁹ Див.: *Сорочан С. Б.* Раннесредневековый Херсон и «признаки самоуправления»// *Херсонесский сборник.* — 2003. — Вып. 12. — С. 301–327; *Сорочан С. Б.* Государственное устройство раннесредневекового Херсона и «призраки самоуправления»// *Византийский временник.* — 2003. — Т. 62. — С. 21–46; *Сорочан С. Б.* Византийский Херсон (вторая половина VI—первая половина X вв.). Очерки истории и культуры. — Харьков, 2005. — Ч. 1. — С. 582–677.

⁴⁰ Див.: *Brătianu G. I.* La politique fiscale de Nicéphore Ier ou Ubu Roi à Byzance// *Brătianu G. I.* Etudes byzantines d'histoire économique et sociale. — Paris, 1938. — Pp. 183–216; *Cassimatus G.* La dixieme «vexation» de l'empereur Nicefore// *Byzantion.* — 1932. — Т. 7. — Pp. 149–160; *Françes E.* L'empereur Nicephore Ier et le commerce maritime byzantin// *Byzantinoslavica.* — 1966. — Т. 27. — Fasc. 1. — Pp. 41–47.

⁴¹ *Пор.: Домановський А.* Три видання, або особливості наукового перекладу... — С. 185–186.

⁴² *Сорочан С. Б.* Византийский Херсон (вторая половина VI—первая половина X вв.). — Ч. 2. — С. 1147–1150, рис. 460–461.

⁴³ Див.: *Kazhdan A.* Some Questions addressed to the Scholars who believe in Authenticity of Cameniaties' Capture of Thessalonica// *Byzantinische Zeitschrift.* — 1978. — Bd. 71. — Pp. 301–314; *Картоцилос А.* «E alose tes Thessalonikes» Иоанна Камениата: размышления о подлинности текста// *Византийский временник.* — 1994. — Т. 55 (80). — С. 62–68; *Frendo J. D. C.* The Miracles of St. Demetrius and the Capture of Thessaloniki. An Examination of the Purpose, Significance and Autenticity of John Kaminiates De Expugnatione Thessalonicae// *Byzantinoslavica.* — 1997. — Т. 58. — Fasc. 2. — Pp. 205–224.

⁴⁴ Див.: *Кузенков П. В.* Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках// *Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 г.: Проблемы источниковедения.* — М., 2003. — С. 3–172.

⁴⁵ *Острогорський Г.* Історія Візантії. — С. 229.

⁴⁶ Див.: *Домановський А. Н.* Частная акция или государственная политика? О регулировании болгаро-византийской торговли в 894 г.// *Вісник Харківського*

національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2004. — № 633: Історія. — Вип. 36. — С. 158–168.

⁴⁷ Див.: *Литаурин Г. Г.* Парик и арендатор//Византийский временник. — 1991. — Т. 52. — С. 3–12.

⁴⁸ *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum/Ed. I. Thurn.* — Berolini; Novi Eboraci, 1973. — 579 p.

⁴⁹ Докладно див.: *Hendy M. F.* Light Weight Solidi, Tetartera, and the Book of the Prefect//Byzantinische Zeitschrift. — 1972. — Bd. 65. — Pp. 57–80.

⁵⁰ Див.: *Salamon M.* Mennictwo bizantyńskie. — Krakow, 1987. — S. 219–241; *Бутырский М. Н., Заикин А. А.* Золото и благочестие. — М., 2005. — С. 12–13.

⁵¹ Пор.: *Рансимен С.* Восточная схизма. Византийская теократия. — М., 1998. — С. 132–136.

⁵² *Чекалова А. А.* Константинополь в VI веке. Восстание Ника. — М., 1986. — 174 с.; *Чекалова А. А.* Константинополь в VI веке. Восстание Ника. 2-е изд., испр. и доп. — СПб., 1997. — 331 с.

⁵³ *Каждан А. П.* История Византийской литературы (650–850 гг.)/В сотрудничестве с Ли Ф. Шерри и Х. Ангелиди. Пер. с англ. А. А. Белозеровой, Е. И. Ванеевой, В. Г. Герцик, О. В. Гончаровой, Е. Н. Ванеевой, В. Г. Герцик, О. В. Гончаровой, Е. Н. Гордеевой, З. Е. Егровой, К. Н. Юзбашяна. — СПб., 2002. — 320 с.

⁵⁴ *Картов С. П.* Латинская Романия. — СПб., 2000. — 256 с.

⁵⁵ *Иванов С. А.* Византийское юродство. — М., 1994. — 240 с.; *Иванов С. А.* Блаженные похабы: Культурная история юродства. — М., 2005. — 448 с.; *Иванов С. А.* Византийское миссионерство: можно ли из «варвара» сделать христианина? — М., 2003. — 189 с.

⁵⁶ *Медведев И. П.* Правовая культура Византийской империи. — СПб., 2001. — 576 с.

⁵⁷ *Липшиц Е. Э.* Право и суд в Византии в IV–VIII вв. — Л., 1976. — 228 с.

⁵⁸ *Алексей Макремволит.* Диалог между богатым и бедным/Пер. М. А. Поляковской//Византийский временник. — 1972. — Т. 33.

⁵⁹ *Геопоники.* Византийская сельскохозяйственная энциклопедия XV в./Введ., пер., коммент. Е. Э. Липшиц. М.; Л., 1960. — 374 с.

⁶⁰ *Курбатов Г. Л.* История Византии (От античности к феодализму): Учеб. пособие для студ. ист. фак. вузов. — М., 1984. — С. 203.

⁶¹ *Beck H.-G.* Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich. — München, 1959.

⁶² *Двести двадцать пять общих работ по истории и культуре Византии, изданных после 1915 года на иностранных языках/Составитель А. А. Пучков//Кулаковский А. Ю.* История Византии. Т. 3: 602–717 гг. 3-е изд., испр. и доп. — СПб., 2004. — С. 338–347.

⁶³ *Эклога.* Византийский законодательный свод VIII в./Вступ. ст., пер. и коммент. Е. Э. Липшиц. — М., 1965. — 224 с.

⁶⁴ Див.: *Домановський А. М.* Три видання, або особливості наукового перекладу (проблема творення наукової термінології української візантиністики)//Схід—Захід: Історико-культурологічний збірник. — Вип. 6. — Харків; К., 2004. — С. 171–198.

⁶⁵ Див. додаток 1.

⁶⁶ Див.: *Домановський А. М.* Три видання, або особливості наукового перекладу... — С. 189–194.

⁶⁷ Козьмик В. Відсебеньки Василя Балуха — декана без належної освіти//<http://www.eparhia.cv.ua/chbe/news/pro%20lazhu%20baluha.%20zip>.

⁶⁸ Див.: Балух В.О. Фільварки пізньосередньовічної Польщі. — Чернівці, 1999. — 378 с.; Балух В.О. Фільваркове господарство Польщі XVI — першої половини XVII ст.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. — Чернівці, 2000. — 32 с.

⁶⁹ Див.: *Καβαφίς* К. Молитва; Свічки; В очікуванні варварів; У котромусь-то малоазійському містечку; Ітака: Поезії: Пер. з грец.//Всесвіт. — 1991. — № 2. — С. 118–122; *Καβαφίς* К. Чекаючи варварів; В котромусь-то малоазійському містечку; Свічки; Фермопліи; Молитва; Перший східець: Поезії: Пер. з грец.//Дніпро. — 1995. — № 9/10. — С. 105–107; *Καβαφίς* К. Чекаючи на варварів: [Вірш]: Пер. з грец.//Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького = Σημείωσεις Ιστορικο-Φιλολογικού Συλλόγου «Ανδρέας Μπλέτσου»/Голов. ред. О. Пономарів. — К., 1999. — Вип. 3. — С. 17.

⁷⁰ Див.: *Лиутпранд Кременский*. Отчет о путешествии в Константинополь, IX//Лиутпранд Кременский. Антаподосис; Книга об Оттоне; Отчет о посольстве в Константинополь/Перевод с лат. и комментарии И. В. Дьяконова. — М., 2006. — С. 127, 129; див. також: *Константинополь в 968 г. по описанию Лиутпранда*/Пер. Ф. И. Успенского//Сборник документов по социально-экономической истории Византии. — М., 1951. — С. 209.

⁷¹ *Savvides A. G. C. A Review Essay. The Utopia of Expecting a Complete One-Volume Byzantine History Manual//Byzantium. — 2005. — Vol. 75. — Pp. 523–539.*

⁷² *Treadgold W. T. A History of the Byzantine State and Society. — Stanford, California: Stanford Univ. Press, 1997. — XXIII, 1019 p.;* рецензії див.: *Brandes W. [Review]//Byzantinische Zeitschrift. — 2002. — Bd. 95. — P. 716–725; Dion Smythe [Review]//The Medieval Review. URL:<http://hdl.handle.net/2027/spo.baj9928.9905.007>; *Savvides A. G. C. A Review Essay. The Utopia of Expecting a Complete One-Volume Byzantine History Manual//Byzantium. — 2005. — Vol. 75. — Pp. 523–539.* Відповідь В. Тредголда на рецензію В. Брандеса: *Treadgold W. A Reply to a Recent Review//Byzantinische Zeitschrift. — 2003. — Bd. 96. — Pp. 802–804.**

⁷³ Текст вірша грецькою мовою взято з сайту «*Ιθάκη. ΠΗΝΑΚΑ. A Tribute to Constantine P. Cavafy*» (<http://cavafis.compuress.gr>), URL: <http://cavafis.compuress.gr/kavgr162.htm>; див. також: <http://www.paremvaseis.org/kavanag145.htm>.